

BYZANTINISCHE FORSCHUNGEN

Internationale Zeitschrift für
Byzantinistik

herausgegeben

von

WALTER E. KAEGI, Jr.

BAND XXX

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

BYZANTINISCHE
FORSCHUNGEN

BAND XXX

4th INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THRACIAN STUDIES

Byzantine Thrace
Evidence and Remains

Komotini, 18-22 April 2007

PROCEEDINGS

Edited by

Charalambos Bakirtzis, Nikos Zekos
and Xenophon Moniaros

VERLAG ADOLF M. HAKKERT - AMSTERDAM
2011

*In memory
of Angeliki Laiou*

C O N T E N T S

PREFACE by Charalambos Bakirtzis	1
INAUGURAL LECTURE	
Angeliki E. Laiou, <i>Introversion and extroversion, autarky and trade: urban and rural economy in Thrace during the Byzantine period.</i>	11
I. EXPLORING THE HISTORICAL AND ARCHAEOLOGICAL LANDSCAPE: NATURAL AND BUILT ENVIRONMENT IN TOWN AND COUNTRYSIDE; HISTORICAL GEOGRAPHY AND MONUMENTAL TOPOGRAPHY	
Engin Akyürek, <i>Seventeen years of experience in archaeological inventory: TAY Project completed Byzantine period of Thrace and Bithynia.</i>	43
Peter Soustal, <i>Τα θρακικά παράλια του Βορείου Αιγαίου όπως παριστάνονται σε παλιούς χάρτες και πορτολάνους (The Aegean coast of the southwestern part of Thrace as reflected in old maps and portolans).</i>	57
Henry Maguire, <i>The Philopation as a setting for imperial ceremonial and display.</i>	71
Eftelpa Theoklieva-Stoycheva, <i>Η ύδρευση της Μεσημβρίας του Ευξείνου Πόντου: έργο της κεντρικής εξουσίας της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (L'alimentation en eau de la ville de Mésembrie, sur le Pont-Euxin: un ouvrage de l'administration centrale de l'empire byzantin).</i>	83
Eugenia Chalkia, <i>Άγνωστη θέση βυζαντινής μονής (?) στην Ίμβρο (Unknown site of a monastery (?) on Imbros).</i>	93

CONTENTS

II. CHANGES IN TOWNS AND DEFENSIVE FORTIFICATIONS

Petros Georgantzis, *Σημαντικότερες Σκυθικές επιδρομές στη Θράκη κατά τους 5ο και 6ο μ.Χ. αιώνες* (Les incursions majeures des Skythes en Thrace aux Ve et VIe siècles). 111

Giannis Vassiliadis, *Το κάστρο της Κομοτηνής: αρχιτεκτονική ανάλυση και τεκμηρίωση* (L'enceinte byzantine de Komotini: Analyse architecturale et documentation). 139

III. RURAL ECONOMY, LAND AND SEA COMMUNICATIONS; EVERYDAY LIFE

Ioannis Touratsoglou, Diamantis Triantaphyllos, *Θησαυρός άσπρων τραχέων από κράμα σε τάφο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στη Ρούσσα* (Un trésor d'aspra trachéa de billon dans une tombe du premier âge de Fer à Russa). 157

Andreas Kuelzer, *The Byzantine road system in Eastern Thrace: some remarks*. 179

Manolis G. Varvounis, *Όψεις της καθημερινής ζωής του 12ου αιώνα στη Θράκη με βάση το Τυπικόν της μονής της Κοσμοσωτείρας* (Aspects of daily life in the 12th century in Thrace based on the Typikon of the Kosmosoteira monastery). 203

Maria Tziatzi-Papagianni, *Όστις ποτ' άν βούλοιο μαθειν την Θράκη: Η Θράκη μέσα από τους στίχους του ποιητή Μανουήλ Φιλή* (Όστις ποτ' άν βούλοιο μαθειν την Θράκη: Thrakien nach den Versen des Dichters Manuel Philes). 245

CONTENTS

IV. RELIGIOUS TRADITIONS, COMMUNITIES AND MONASTICISM

Monk Moeses Hagiorete, *Οί διὰ τῶν ἁγίων σχέσεις Ἁγίου Ὄρους καὶ Θράκης, 9ος-15ος αἰώνας* (Les saints hommes reliant le Mont Athos à la Thrace aux IXe – XVe siècles). 265

Monk Patapios Kavsokalyvites, *Ἀγιορείτικες ὄσιακὲς μορφὲς στὴ Θράκη τοῦ 14ου αἰώνα* (Saintly Athonite figures in Thrace in the 14th century). 277

Monk Kosmas of Simonopetra, *Ἡ μαρτυρία ἐνὸς ἀγνώστου μοναχοῦ τοῦ Παπικίου ὄρους, τέλη 13ου ἢ ἀρχὲς 14ου αἰώνα* (The account of an unknown hieromonk of Mount Papikion at the end of the 13th or the beginning of the 14th century). 327

Konstantinos P. Charalampidis, *Ἡ οσιομάρτυς Γλυκερία ἡ Θρακιώτισσα: αἰτιολογικὲς καὶ εἰκονογραφικὲς μαρτυρίες* (The Thracian martyr Glykeria: hagiological and iconographical observations). 345

Rossitsa Gicheva-Meimari, *Chest crossbands: Realia of religious belief and practice in Ancient and Byzantine Thrace*. 359

V. ADMINISTRATIVE DIVISION AND MILITARY ORGANIZATION

Jacek Wiewiorowski, *“Vicarius Thraciarum” in the 4th and 5th centuries: some remarks*. 385

Nektarios Dapergolas, *Problems concerning the administrative organization of Byzantine Thrace: the “theme of Macedonia” and the misinterpretations of the recent research*. 411

CONTENTS

VI. THE ARRIVAL OF THE OTTOMANS

Suna Çağaptay, *The road from Bithynia to Thrace: Gazi Evrenos' Imaret in Komotini and its architectural framework.* 429

Argyres P. P. Petronotis, *Χριστόδουλος, ο τελευταίος αρχιτέκτων στο Βυζάντιο, και ως Atik Sinan [Hoca Sinanüddin] bin Abdullah, ο πρώτος σουλτανικός μείμαρρης στην Ιστανμπούλ (Christodoulos, der letzte Baumeister in Konstantinopel, und auch mit dem Namen Atik Sinan, der erste Mimar (= Architekt) des Sultans in Istanbul).* 443

VII. ARTISTIC TRADITION, EXPRESSION, EFFECTS AND INFLUENCES

Robert Ousterhout, *The Byzantine architecture of Thrace: the view from Constantinople.* 489

Stavros Mamaloukos, Ioannes Perrakis, *The church of Theotokos Chrysopege at Ainos (Enez).* 503

Nikos Zekos, *Μαξιμιανούπολις – Μοσυνόπολις: ανασκαφή περίκεντρου ναού (Maximianoupolis – Mosynopolis: mise au jour d'une église byzantine plan centré).* 537

Ioannis Iliadis, *Το φώς στο ναό της Κοσμοσώτειρας (The light in the church of the Panagia Kosmosoteira).* 571

Ioakeim Ath. Papaggelos, Angeliki Strati, *Τρεῖς ἀμφιπρόσωπες εἰκόνες ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Θράκη (Trois icônes byzantines bifaces en provenance de Thrace orientale).* 589

Sophia Doukata-Demertzi, *Ελεφαντοστέινα ευρήματα ἀπὸ τὴν «Παλιόχωρα» Μαρωνείας (Ivoires provenant de la basilique de 'Paliochora' à Maronnée).* 611

CONTENTS

VIII. PROSOPOGRAPHY

- Ivan Jordanov, *Thrace (VIth-XIth centuries) according to the data of the Byzantine seals from Bulgaria.* 643
- Ioanna Koltsida-Makri, *Η μεσοβυζαντινή Αδριανούπολη μέσα από τη σφραγιστική μαρτυρία* (Middle Byzantine Adrianople from the sigillographic evidence). 653
- Georgios Chr. Charizanis, *Ο πρωτοστράτορας Αλέξιος Αζούχος, ο σεβαστοκράτορας Αλέξιος Κομνηνός και το μοναστικό κέντρο του Παπικίου Όρους (β' μισό του 12ου αιώνα): προσωπογραφικά και άλλα ζητήματα* (The protostrator Alexios Axouchos, the Sebastokrator Alexios Komnenos and the monastic centre of Mount Papikion (2nd half of the 12th century): Profile questions and other tasks. 671
- Athanasios I. Gouridis, *Παρατηρήσεις επί των μονογραμμάτων των πύργων του Διδυμοτείχου* (Observations on the monograms of the towers of Didymoteichon). 695
- CLOSING REMARKS
- Robert Ousterhout, *Thrace: the final frontier.* 725

**ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗΣ ΖΩΗΣ ΤΟΥ 12ου ΑΙΩΝΑ
ΣΤΗ ΘΡΑΚΗ ΜΕ ΒΑΣΗ ΤΟ ΤΥΠΙΚΟΝ
ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΣΩΤΕΙΡΑΣ**

Manolis G. Varvounis

Η μονή της Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας, στις Φέρες της Θράκης, ιδρύθηκε από τον Ισαάκιο Κομνηνό, το έκτο κατά σειρά παιδί του αυτοκράτορα Αλεξίου Κομνηνού και της Ειρήνης,¹ μεταξύ του 1139 και του 1152, όταν, κατά τον Paul Gautier,² είχε πλέον συμφιλιωθεί με τον αδελφό του Ιωάννη και με τον ανειμιό του Μανουήλ, και είχε επανέλθει στη Βασιλεύουσα των Πόλεων. Το κείμενο, όπως συμβαίνει με όλα σχεδόν τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστηριακά τυπικά, πλην των άλλων, περιλαμβάνει σημαντικές και εκτενείς πληροφορίες για την καθημερινή ζωή τόσο των μοναχών, όσο και των ανθρώπων της εποχής που γράφτηκε.³ Αυτές ακριβώς τις πληροφορίες αποδελτιώνουμε και μελετούμε εδώ, ως μικρή συμβολή στη λαογραφική θεώρηση της βυζαντινής Θράκης του 12ου αιώνα.

Ως γνωστόν, το *Τυπικόν* της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας γνώρισε επάλληλες εκδόσεις και μελέτες, από τον Μανουήλ Γεδεών,⁴ τον Louis Petit,⁵ και τον Γεώργιο Κ. Παπάζογλου.⁶ Την κριτική και σχο-

1. Βλ. σχετικά Kazhdan 1970: 234. Schreiner 1971: 247. Βαρζός 1984: 238. Gautier 1972: 31. Gautier 1985: 20-21.

2. Gautier 1974: 9.

3. Barber 1994: 210-11. Βαρβούνης 1993: 292-306.

4. Γεδεών 1898: 112-15, 144-48, 188-91.

5. Petit 1908: 17-77.

6. Παπάζογλου 1994.

λιασμένη έκδοση του τελευταίου χρησιμοποιούμε εδώ ως βάση, αφού παρέχει φιλολογική και ερμηνευτική επεξεργασία του κειμένου μας, όπου μπορεί να στηριχτεί και η λαογραφική του αξιοποίηση. Ας σημειώσουμε εδώ, προκαταβολικά, ότι οι όμοιες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες αποτέλεσαν συχνά, στον ελληνικό χώρο, μια σταθερή υλική βάση, πάνω στην οποία στηρίχτηκαν ίδιες ή όμοιες μορφές του ανάλογου πολιτισμικού πνευματικού εποικοδομήματος, αρχή που εξηγεί την ύπαρξη συνεχειών ανάμεσα στο λαϊκό πολιτισμό των βυζαντινών, των μεταβυζαντινών και των νεότερων χρόνων,⁷ σαν αυτές που κυρίως ανιχνεύονται στην παρούσα μελέτη. Αυτό αποτελεί και την κύρια μεθοδολογική βάση όσων ακολουθούν.

Για την παρουσίαση αυτών των όψεων καθημερινής ζωής στη Θράκη του 12ου αιώνα, όπως αποτυπώνονται στο τυπικό της μονής της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας, επιλέχθηκε η μορφή της παράθεσης αποσπασμάτων από το κείμενο κατά τη σειρά των παραγράφων του, και του σχολιασμού τους από λαογραφική άποψη. Με βάση λοιπόν την αρχή αυτή δομήθηκε το κύριο σώμα της μελέτης, όπως παρατίθεται στη συνέχεια.

Γράφοντας για την ίδρυση της μονής, ο Ισαάκιος αναφέρεται σε παρόμοιες συνθήκες των ανθρώπων της εποχής του [*Τυπικόν* 2, 20-25 = Παπάζογλου 1994: 35]:

– Πολλοὶ μὲν, ὧ Θεομῆτορ, πολλὰ θεοσεβῶς ἔργα θεάρεστα τῶ παρόντι βίῳ διεπράξαντο πρὸς ὕμνον Θεοῦ τοῦ τῶν ὅλων δεσπόζοντος, ὃν καὶ σιγηλῶς πῶς τὰ καλῶς πεποιημένα ὕμνωδίαίς τῇ αὐτῶν ἀνακηρύττουσι τελειότητι, πίστει τῶν πραξάντων τῇ ὀρθογνώμονι, οἱ τὴν ὑστεροφημίαν αἰωνίζουσαν ἐκληρώσαντο μετὰ τὴν τῶν ὧδε μετὰστασιν· οἱ μὲν γὰρ αὐτῶν διενεμήσει τῆς χρηματικῆς περιουσίας πρὸς πένητας, οὓς ἀδελφοὺς ἑαυτοῦ ὁ Πλάστης ἡμῶν ἐπωνόμασε Κύριος, τούτου τὸν οἶκτον εἰς ἑαυτοὺς εὐμενῶς ἐπεσπᾶσαντο καὶ τῇ ἐργασίᾳ καταλλήλου τοῦ τῆς

7. Βλ. σχετικά Varvounis 1998: 161-69. Βαρβούνης 1995a: 499-509.

ζωῆς ἐπέτυχον πέρατος, οἱ δὲ μεγαλοπρεπῶς μεγαλοπρεπεῖς ναοὺς ἐξ ἰδίας δαπάνης καὶ ἱερὰ κατὰ πόλεις καὶ χώρας καθίδρυσαν φροντιστήρια, ἄλλοι δι' ἔνδειαν βιωτικῆς περιουσίας, κατὰ τὸν ἐν θεολόγοις μέγαν Γρηγόριον, τὸ τῆς προθυμίας αὐτῶν εὐσυνείδητον τῶ τῶν ὄλων δεσπόζοντι, οἷα θυμίαμα εὐπρόσδεκτον, εὐμενῶς συνεισήνεγκαν.

Ἡ προσφορά χρημάτων στους ενδεεῖς, ἀλλὰ καὶ ἡ ἰδρυση ναῶν καὶ μονῶν, σε εκπλήρωση τάματος, που ἀναφέρεται ἐδῶ, ἀποτελοῦν διαχρονικὰ πρακτικὲς τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ,⁸ στὶς ὁποῖες οφείλεται καὶ ὁ μέγας ἀριθμὸς ναῶν, παρεκκλησίων καὶ ξωκλησιῶν, που συναντοῦμε στὶς διάφορες ἐλληνικὲς περιοχέες.⁹ Συχνὰ μάλιστα, ἀν ἡ εκπλήρωση τοῦ τάματος καθυστερήσει, ὁ ἴδιος ὁ ἅγιος ἐμφανίζεται, σε ὄνειρο ἢ σε ὄραμα, καὶ διεκδικεῖ τὸ τάξιμο ἐν προκειμένῳ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ ναοῦ, ὅπως ἀναφέρεται σε πολλὲς ἐλληνικὲς παραδόσεις.¹⁰ Ὁ ἅγιος θεωρεῖ τὸ ναὸ ὡς κατοικία του, σύμφωνα με τὴ λαϊκὴ θρησκευτικὴ πίστη, ἐνεργεῖ καὶ δρα με βάση αὐτόν, μιὰ ἀντίληψη που προέρχεται ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια καὶ γνωρίζει ευρύτατη διάδοση στὴν παραδοσιακὴ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ.¹¹

Συχνές εἶναι οἱ ἀναφορές τοῦ Ἰσαακίου σε υλικά ζητήματα που σχετίζονται με τὴν οἰκοδόμηση τῆς μονῆς του. Μνημονεύει, γιὰ παράδειγμα, τὴν οἰκοδόμηση διπλοῦ φράχτη γύρω ἀπὸ τὰ κτίσματα τοῦ μοναστηριοῦ, ἀποθηκῶν καὶ «σιτώνων», δηλαδή σιταποθηκῶν [*Τυπικόν* 2,45 = Παπάζογλου 1994: 37] γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν μοναχῶν. Κάποτε τὸ κείμενο ἀναφέρεται σε τροφές. Ὁ Ἰσαάκιος παραγγέλλει νὰ μοιράζεται τὸ περισσεῦμα τῆς τραπεζῆς¹² κάθε ἡμέρας σε φτωχοὺς, στὴν πύλη

8. Πρβλ. Kurtz 1907: 101-17. Kurtz 1926-27: 44-46.

9. Πρωτοπαπᾶς 1980: 11-13. Σκευοφύλακας 1961: 35. Χατζηφώτης 1978: 15.

10. Φλωράκης 1982: 99.

11. Βαρβούνης 1995b: 191-96, ὅπου σχετικὰ παραδείγματα καὶ ἀνάλογο λαογραφικὸ υλικό.

12. Πρόκειται γιὰ τὴν κοινὴ κοινοβιακὴ τράπεζα τῶν ὀρθοδόξων μονῶν, βλ. Κοτσῶνης 1963: 153-54 καὶ Sinos 1985: 38.

του μοναστηριού [*Τυπικόν* 6, 108-112 = Παπάζογλου 1994: 41], ενώ οι προσφορές σε τρόφιμα αναβαθμίζονται τις ημέρες των εορτών: κατά την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ορίζεται η διανομή κρασιού, μελιού και χρημάτων, μαζί με ένα ψωμί, ενώ την ημέρα του θανάτου του κτήτορος ο ηγούμενος πρέπει να μοιράσει, για τη συγχώρηση της ψυχής του, φάβα, ψάρι ποταμίσιο, τυρί. Και πάλι η φιλανθρωπία αποσκοπεί στην εξασφάλιση της επουράνιας βασιλείας, σύμφωνα με ένα σχήμα γνωστό στη βυζαντινή θρησκευτική σκέψη.¹³

Ενδιαφέρον παρουσιάζει, σχετικά, ο τρόπος που ορίζεται να προσεύχονται οι μοναχοί για την ανάπαυση της ψυχής του Ισαακίου [*Τυπικόν* 7, 120-136 = Παπάζογλου 1994: 42-43]:

– Τοιγαροῦν τοῦ παρόντος λόγου προβαίνοντος καὶ τοῖς μοναχοῖς κατὰ μέρος μέλλοντος ἅπαντα τὸν λογισμὸν ἡμῶν καὶ τὴν βούλησιν διατάξασθαι, ἀξιῶ τὸν τιμιώτατόν μοι καθηγούμενον καὶ πάντας τοὺς ὑπ’ αὐτὸν μοναχοὺς τὴν ἀβαρῆ ταύτην ἀξίωσιν, μετὰ τὴν τοῦ ἐσπερινοῦ ἀπόλυσιν ἐνώπιον ἅπαντας τῆς εἰκόνης τῆς Θεομήτορος συναθροίζεσθαι καὶ καθ’ ἐκάστην ἐσπέραν ὑπὲρ ἐλέους τῆς ἐμῆς ἀθλίας ψυχῆς ἐκτελεῖν τὸ τρισάγιον καὶ ὑπὲρ ταύτης ποιεῖν ἐκτενὴν πρόσφορον καὶ ἀναπεταννύειν τὰς χεῖρας καὶ ἐκφωνεῖν οὕτως ἐν θερμῇ καρδίᾳ τὸ “*Κύριε ἐλέησον*” τεσσαράκοντα, εἴθ’ οὕτως ἐκφωνεῖν ταύτην δὴ τὴν ἐκφώνησιν, “*ὦ Θεοῦ μήτηρ καὶ δέσποινα, ῥύσαις τὸν προσελθόντα σοι δοῦλόν σου καὶ κτήτορα Ἰσαάκιον τῇ πρὸς τὸν σὸν υἱὸν μεσιτεία σου τῆς μελλούσης κολάσεως, ἐγκολπωσαμένη τοῦτον ταῖς ἀχράντοις ὠλέναις σου*”· αὐθις δὲ λέγειν τὸ “*πρεσβεία θερμῇ*” καὶ τὰ ἐξῆς, οὕτω τὸ ῥῆμα μεταποιουμένους ἐν τῷ μεταξύ, “*καὶ ἐκ κινδύνου ψυχικοῦ λύτρωσαι αὐτόν, ἢ μόνη ταχέως προστατεύουσα*”, ἔτι δὲ καὶ ἕτερον θεοτοκίον ἐν πρὸς τῆς ἐμῆς ψυχῆς τὸν ἔλεον πρόσφορον, οὕτω δὲ χωρεῖν εἰς τὰς κέλλας αὐτῶν ἕκαστον πρὸς ἀνάπαυλαν. Τοῦτο δὲ

13. Παπάζογλου 1994: 41-42, σχ. 113. Κωνσταντέλος 1983: 186-91. Gautier 1974: 119-25.

παρ' ὄλον ἐνιαυτὸν ἔσαιε πράττεσθαι βούλομαι καὶ τὴν εὐγνωμοσύνην τῶν μοναστῶν αἰτῶ δάκρυσι, μὴ τὴν κατὰ Θεὸν ταύτην ἐγγείρησιν ἀναβάλλεσθαι, ἀβαροῦς οὔσης τῆσδε τῆς ἀξιώσεως.

Εἰδώ οι λαϊκὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἐπιμνημόσυνη προσευχὴ καὶ δέηση συμφύρονται με τὰ σχετικὰ με τὸ ἀνάλογο ἐκκλησιαστικὸ λατρευτικὸ τυπικὸ γιὰ τὰ μνημόσυνα. Τὸ ἴδιο μπορεῖ νὰ παρατηρηθεῖ καὶ γιὰ τὸ ἀκόλουθο χωρίο τοῦ κειμένου μας, ὅπου ὁ Ἰσαάκιος ρυθμίζει με λεπτομέρειες τὴ λατρευτικὴ τάξη τῶν εορτῶν, στο καθολικὸ τῆς μονῆς του. Οἱ φωταψίες καὶ οἱ κηραψίες που ὀρίζονται, γνωστὲς καὶ ἀπὸ τὴν εθιμοταξία τῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν πανηγυριῶν μας,¹⁴ συνδυάζονται με προσφορὰ μύρων καὶ θυμιαμάτων στο ναό, ἀλλὰ καὶ με τὴν ἀπαραίτητη ἐλεημοσύνη πρὸς τοὺς φτωχοὺς, στὴν πύλη τῆς μονῆς, που θα γίνεται καὶ πάλι με πρωτοβουλία τοῦ ηγουμένου,¹⁵ με σκοπὸ πάντοτε τὴν ψυχικὴ σωτηρία καὶ τὴν καλὴ μεταθανάτια τύχη ὅλων, σύμφωνα με ἀπόψεις γνωστὲς στὴν παραδοσιακὴ μεταφυσικὴ σκέψη¹⁶ καὶ θρησκευτικὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἐλληνικοῦ λαοῦ [*Τυπικόν* 9, 158-185 = Παπάζογλου 1994: 44-45]:

– Πᾶσαν μὲν οὖν ἑορτὴν λέγω τῆς Θεομήτορος παρ' ὄλον ἐνιαυτὸν, ἴν' ἐκ ταύτης πρόσφορον τοῦ σκοποῦ ποιήσῃμι τὸ προοίμιον, βούλομαι τοὺς μοναστὰς παρασκευάζειν ἐξηχεῖσθαι πρὸ τῆς ὑμνωδίας αὐτάρκως διάτορον χερσὶν ἀνέρων τοὺς ἀντὶ σημαντρῶν ἀναρτηθέντας παρ' ἡμῶν γε περὶ τὸν πύργον μετεωρότερον φημι δύο κώδωνας, καὶ πρώτως τούτων τὸ ξύλινον κρούεσθαι σήμαντρον, εἴθ' οὕτως τῷ ἐμβαδῷ τοῦ ναοῦ ἱεροπρεπῶς τοὺς μοναστὰς χωροῦντας φαιδρότατα ἐκτελεῖν πᾶσαν ὑμνωδίαν τὴν τῇ ἑορτῇ πρόσφορον, τεσσάρων λαμπάδων ἀναπτομένων περὶ τοῦ ναοῦ τὸ μεσαίτατον καὶ ὀκταφώτων μανουαλίων δύο περὶ τὰς δύο προσκυνήσεις ἰσταμένων, περὶ μέρη φημι τοῦ ναοῦ

14. Πρβλ. Βαρβούνης 1994: 383-91, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

15. Γιὰ ἀνάλογες πληροφορίες σε ἄλλες βυζαντινὲς πηγές βλ. ΜΜ 5: 374-77.

16. Παπαθανάση-Μουσιοπούλου 1981: 117.

τὰ ἐκάτερα, ἐν οἷς ὁ ὑπεράγαθός μου Χριστὸς καὶ ἡ Θεομήτωρ καὶ κοσμοσώτειρα ἄγαν τεχνηέντως εἰκόνιστα, ὡς δοκεῖν τοῖς ὀρῶσι τὰ εἰκονίσματα ἔμπνοα καὶ αὐδὴν χαριτόεσσαν μικροῦ δὴ φημι ἀποθλίβειν πρὸς τοὺς ὀρῶντας τοῦ στόματος, θαῦμ' ὄντως ἰδέσθαι τοὺς τύπους τὴν ζωγραφίαν, ὥσπερ τὴν ἔμπνοον καὶ μὴ κινουμένην τοπικῶ διαστήματι, καὶ οὕτω καθυμνῆσαι τὸν τεχνουργὸν τὸν ἐκ τοῦ πρώτου δημιουργοῦ καὶ δεσπότης τὴν σοφίαν τῆς ζωγραφίας καινοπρεπῶς κληρωσάμενον· τίς γὰρ τοῦτον οὐ μακαρίσειε τῶν τύπων τὸ ζῶν, ὥσπερ εἶδος τῆ ὀράσει καὶ τῆ καρδία ἀπομορξάμενος; Ἀλλὰ γε ταῖς εἰκόσιν αὐταῖς ἀνάπτεσθαι τούτων ἐκάστη καὶ τριφυεῖς θρυαλλίδας τὰς ἀργυροτεύκτους βουλόμεθα, ἃς ἐνώπιον αὐτῶν εὐπρεπῶς ἀνητήσαμεν· ἔτι πάντα τὰ κηρία σὺν τούτοις ἀνάπτεσθαι, ὅσα περ ἡ χαλκῆ λάμνα πέφυκεν ὑποδέχεσθαι, ἢ κατ' ἐγκάρσιον σχῆμα ἄνω περὶ τὰ πρόθυρα τῶν ἀδύτων ἐφηπλωμένη, καὶ ἔτι πᾶσα θρυαλλίς ἀπηρωμένη περὶ τὰ πατηρὰ τοῦ ναοῦ καὶ τὰ προσοφιερωθέντα πρὸς κηρίων τὴν σύμπηξιν ἐφεδράζεσθαι, ἐντὸς λέγω περὶ τὸν νάρθηκα. Οὕτω δὴπερ τὴν φωταγωγίαν λαμπροτάτην τελεῖσθαι βουλόμεθα ταῖς τῆς Θεομήτορος ἑορταῖς, πρὸς ἣν τὰς τῆς μεσιτείας καὶ σωτηρίας ἡμῶν ἐλπίδας κεκτήμεθα, ἣν ἄρα πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ μύροις πολυτελέσι καὶ θυμιάμασι δεξιούσθαι βουλόμεθα καὶ περὶ τὴν πύλην πενήτων ταῖς κατὰ δύναμιν ψυχικαῖς διαδόσεσιν, ἃς διευκρινήσει ἢ τοῦ ἡγουμένου πάντως σύνεσις καὶ προαίρεσις, χρεώστην ἄφυκτον τῆς ψυχικῆς διαδόσεως ταύτης τὸν Θεὸν ἔχουσα.

Ἀκόμη καὶ ἡ διανομὴ τροφίμων στους φτωχοὺς, κατὰ τις μεγάλες θρησκευτικὲς εορτὲς, περιβάλλεται ἀπὸ ἑνα σκληρὸ τελετουργικό: ὁ ηγούμενος οφείλει νὰ μοιράζει μαγειρεμένα ὄσπρια καὶ, κατὰ τὴν κρίση του, ποταμίσιο ψάρι, που εἶναι φτηνὸ καὶ χορταστικό, κι αν αὐτὸ εἶναι ἐφικτὸ τυρί, οἱ δε φτωχοὶ πρέπει νὰ κάθονται κυκλικά στη γη, ὁ ἕνας πίσω ἀπὸ τὸν ἄλλο, γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ὅλη διαδικασία. Μόλις δε χορτάσουν, πρέπει νὰ σηκώνονται ὀρθιοί, νὰ υψώνουν τὰ χέρια καὶ

να αναφωνούν σαράντα φορές¹⁷ «Κύριε ἐλέησον» [*Τυπικόν* 10, 220-224 = Παπάζογλου 1994: 47-48], ὥστε τα πάντα να γίνονται με την πρέπουσα ευταξία και κατάνυξη. Ὅσον αφορά την ίδια τη μοναστηριακή τράπεζα, ο Ισαάκιος ορίζει με λεπτομέρειες τις τροφές, αλάδωτες ή λαδερές, τα οστρακόδερμα και τα «λάχανα» που θα καταναλώνονται, μαζί με «τῷ κυμινάτῳ θερμῷ πόματι» και το ανάλογο κρασί.¹⁸

Ιδιαιτέρως ενδιαφέρουσες είναι οι λεπτομέρειες της τελετής με την οποία ο νέος ηγούμενος της μονής λαμβάνει τα σύμβολα της εξουσίας του, την ηγουμενική βακτηρία, και καθοσιώνεται τελετουργικά ενώπιον της αδελφότητας, καθώς μας εισάγουν στην εσωτερική λειτουργική και τελετουργική ζωή του μοναστηριού [*Τυπικόν* 33, 731-744 = Παπάζογλου 1994: 69]:

– Ἐπόμενον δ’ ἂν εἶη καὶ περὶ τοῦ τρόπου τῆς τοῦ ἡγουμένου εἰπεῖν προχειρίσεως· ὀπνηίκα γὰρ ἡ ἀδελφότης αὐτὸν τῷ ῥηθέντι μητροπολίτη προσαγαγεῖν βουληθείη, ἀναμεινάτω ἡμέραν τινά, καθ’ ἣν ἑορτή τις τῆς Θεομήτορος ἐπιφάυσειεν, ἐν τῇ τοιαύτῃ δὲ ἡμέρᾳ καὶ μὴ ἐν ἑτέρᾳ τινὶ τεθήτω τὸ τυπικὸν καὶ ἡ ἡγουμενική βακτηρία περὶ τὴν θεῖαν τράπεζαν, ἐν ἣ καὶ τελεσιουργοῦσιν οἱ θηπόλοι τὰ μυστήρια. Εἶτα δὴ προτρεπέσθω ὁ προκριθεὶς εἰς προστασίαν εἰσελθεῖν εἰς τὸ ἅγιον βῆμα μετὰ τὸ ὀφειλόμενον τρισάγιον καὶ τὰ τροπάρια ταῦτα, “ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς”, “δόξα”, “Κύριε, Κύριε, ἐπίβλεψον ἐξ οὐρανοῦ καὶ ἴδε”, “καὶ νῦν”, “μονογενές, ὁμοούσιε τῷ πατρὶ σου καὶ τῷ Πνεύματι”, καὶ “Κύριε ἐλέησον” τριάκοντα, ποιήσαντά τε βαθείας τρεῖς γονυκλισίας ἐπὶ τῆς τραπέζης, λαμβάνειν ἐκεῖθεν τὸ τυπικὸν καὶ τὴν βακτηρίαν, ἐπιφωνούντων πάντων τὸ “ἄξιος”, καὶ ἐξιόντα ἴστασθαι εἰς τὸν ἀποκεκληρωμένον τόπον τῷ ἡγου-

17. Για τη μαγική και ιερή σημασία του αριθμού αυτού βλ. Σπυριδάκης 1939, με πολλά σχετικά παραδείγματα.

18. Ανάλογα και στα σημερινά μοναστήρια, ιδιαίτερα στο Άγιον Όρος, βλ. Χατζηφώτης 1995: 459-69. Χατζηφώτης 1977: 157-58, 175.

μένω και ὑπὸ πάντων ἀσπάζεσθαι και ὡς πατέρα ἀσπάζεσθαι. Ἄρκει γοῦν και ταῦτα περὶ τῆς τοῦ ἡγουμένου προκρίσεώς τε και προχειρίσεως, ἐν τούτοις γὰρ και ἀνωτέρω ἱκανῶς περὶ τούτου διεσαφήσαμεν.

Ὅσον δε αφορά την εσωτερική ζωή και λειτουργία της μονῆς, ο ιδρυτής της ορίζει την ὑπαρξη διακονημάτων. Πρόκειται για τα διακονήματα του οικονόμου, του δοχειάρχου ἢ δοχειαρίτη,¹⁹ του σκευοφύλακα, του επιστημονάρχου, του τραπεζάρχου, του κελλάρχου, του αρτοποιού, του οψοποιού, του επιμελητή ημιόνων, του μετοχιάρου, του διακονητή και του εκκλησιάρχου,²⁰ αξιώματα γνωστά ἀπὸ διάφορες μεσαιωνικές πηγές, ἀλλὰ και ἀπὸ τη ζωντανή μοναστική παράδοση του Αγίου Ὁρους,²¹ ὡς τις μέρες μας. Ἰδιαιτερότητα της Κοσμοσωτήρας ἀποτελεῖ πάντως η θέσπιση τριῶν δοχειαρίων, ἀπὸ τους οποίους ἕνας ἀσχολεῖται με τα οικονομικά, ἕνας με τα σκεύη και τρίτος με τα ἐνδύματα που φυλάσσονται στο μοναστήρι και μοιράζονται στους ἀδελφούς. Ο Ἰσαάκιος ορίζει με λεπτομέρειες τα καθήκοντα ὄλων των διακονητῶν, τους παρακαλεῖ να ἐπιδεικνύουν ζήλο και αὐταπάρνηση, ἐλπίζοντας σε ἠθική και ὑπερφυσική ἀνταμοιβή, και καταδικάζει ὅσους ἐξυπηρετοῦν συγγενεῖς τους, καταχρώμενοι την περιουσία της μονῆς, μια πρακτική που φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε ἐντονα στην εποχή του. Καταδικάζει ἀκόμη τους ταραχοποιούς και τους στασιαστές ἐναντίον της θελήσεως του ἡγουμένου. Χαρακτηριστική εἶναι η περιγραφή της τελετῆς με την οποία οι κατὰ καιρούς διακονητές ἀναλάμβαναν τα μοναστηριακά τους καθήκοντα [*Τυπικόν* 34, 750-761 = Παπάζογλου 1994: 70]:

– Ὅν δεῖ, τῆς προχειρίσεως μελλούσης γενέσθαι, μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ὄρθρου καὶ τὴν συνήθη τοῦ ἱερέως εὐχὴν, τρισαγίου

19. Πρβλ. Κουκουλές 1957: 89 και Κριαράς 1977: 202-03.

20. Για τα αξιώματα αὐτά βλ. Παπάζογλου 1994: 70-72, σχ. 769. Κουκουλές 1957: 80, 82, 89, 92. Κριαράς 1977: 234. Asdracha 1976: 218-19. Μανᾶφης 1970: 77 και Janin 1964: 28-29.

21. Χατζηφώτης 1995: 267-70, με κατάλογο παρόμοιων διακονημάτων του αγιορείτικου μοναχισμού.

παρὰ πάντων γινομένου, τρεῖς βαθείας γονυκλισίας ποιεῖν πλησίον τῶν ἱερῶν κιγκλίδων τοῦ θείου βήματος, εἶτα καὶ αὐτὰ τὰ σεβάσματα ἀσπάζεσθαι εἰκονίσματα τοῦ σωτήρος ἡμῶν Θεοῦ καὶ τῆς τούτου παναχράντου μητρός. Μετὰ δὲ ταῦτα τῷ προεστῶτι τὴν προσήκουσαν ἀπονέμειν προσκύνησιν, εἴθ' οὕτως τὴν ἑαυτοῦ κορυφὴν ἐκεῖνῳ ὑποκλινέτω ἀπερικάλυπτον, κάκεινος ταύτην τῷ τιμίῳ σφραγίζων σταυρῷ λεγέτω οὕτω περ εὐλαβῶς, “*ἡ πρεσβεία τῆς ὑπεραγίας μου Θεοτόκου δι’ ἐυχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν προχειρίζεται σε οἰκονόμον τῆς μονῆς*”. Ἐπειτα τὸν ἐν Κυρίῳ δοὺς αὐτῷ ἀσπασμόν, εἰς τὸν ἀποκεκληρωμένον τῷ οἰκονόμῳ τόπον ἰστάτω αὐτὸν καὶ καθεξῆς ἅπαντες ὁμοθυμαδὸν αὐτὸν ἀσπαζέσθωσαν· μετὰ δὲ τὸν ἀσπασμὸν δόξαν μὲν τῷ Θεῷ ἀναφερέτωσαν, ἐπέσθω δὲ καὶ ἡ ἀπόλυσις τῇ συνήθει τοῦ ἱερέως εὐχῆ.

Κατὰ το κείμενό μας, ἡ περιουσία τῆς μονῆς καταγράφεται σε εἰδικό κατάστιχο, τὸ «βρέβιον», μια πρακτικὴ που ἀκολουθεῖται σε πολλὰ βυζαντινά μοναστήρια καὶ συνεχίζεται ὡς καὶ τις μεταβυζαντινὲς μονές,²² καὶ κάθε τροποποίηση γίνεται με τὴν παρουσία καὶ τὴν ἐγκριση ὄλων τῶν ἀξιωματούχων τοῦ μοναστηρίου [Τυπικόν 45, 926-931 = Παπάζογλου 1994: 77]. Τα γεννήματα τῆς μονῆς, ὅπως τὸ σιτάρι, τὸ κριθάρι, τὰ ὄσπρια, τὸ κρασί καὶ τὸ λάδι, πρέπει νὰ καταγράφονται λεπτομερῶς, ἐνῶ ἐνοχοὶ θεωροῦνται ὅσοι ἀποκτοῦν ἰδιωτικὴν περιουσία, ἀκόμη κι ἀν πρόκειται γιὰ λίγα νομίσματα ἢ λίγα φρούτα, ὅσοι τρώνε ἢ πίνουν κρυφά καὶ δὲν τὸ ἐξομολογοῦνται, ἀλλὰ καὶ ὅσοι δέχονται γράμματα ἀπὸ φίλους ἢ συγγενεῖς καὶ ἀπαντοῦν σὲ αὐτὰ [Τυπικόν 47, 947-951 = Παπάζογλου 1994: 79].

Εἰδικὴ ἀναφορὰ γίνεται στα ἐνδύματα που δίνονται ἀπὸ τὴν μονὴ στους μοναχοὺς, μανδύες, φανέλες καὶ υποδήματα,²³ που κατὰ προτίμησιν δὲν πρέπει νὰ εἶναι καινούργια, καὶ ὁποσδήποτε δὲν πρέπει νὰ εἶναι πολυτελὴ, ἐνῶ οἱ μοναχοὶ πρέπει νὰ ἔχουν ἴδιο φαγητό, ἴδιο ποτό, ἴδια ἐνδύματα καὶ ἴδια υποδήματα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέση τους στὴ

22. Βλ. σχετικὰ Μανάφης 1970: 118. Τσικνόπουλος 1969: 43. Leib 1940: 46.

23. Πρβλ. Χατζηφώτης 1995: 250-52.

διοικητική ιεραρχία του μοναστηριού [*Τυπικόν* 52, 989-996 = Παπά-ζογλου 1994: 81]:

– Ἰμάτια ὠνεῖσθαι καὶ τῷ βεστιαρίῳ ἀποτιθέναι προτρέπομαι, ὡς ἄν, ὅτε χρήζοιτε, λαμβάνητε, περιποιεῖσθαι δὲ καὶ τὰ παλαιὰ ὡς δύναμις καὶ χρᾶσθαι τούτοις καλόν, μόνην γὰρ τὴν ἀναγκαίαν ζητεῖτε χρεῖαν, τὸ δὲ περιττόν, ὡς τούναντίον, μισητέον τὸ δ' αὐτὸ καὶ ἐπὶ τῶν μανδύων καὶ τῶν περιστηθίων καὶ τῶν ὑποδημάτων καὶ πάντων ἀπλῶς τῶν χρειωδῶν λέγομεν. Ὅταν γὰρ σχοίη τις ἀναγκαίως καινότερόν τι τούτων λαβεῖν, τὸ παλαιὸν κομιστέον ἄρα ἐν τῷ δοχείῳ, δοτέον τε αὐτὸ τοῦτο καὶ ἕτερον ἀποληπτέον εἰδήσει τοῦ προεστῶτος, ἄλλως γάρ, εἰ μὴ τὰ παλαιὰ κομίζοιντο, διδόναι ὑμῖν ἕτερα οὐκ ἐντέλλομαι.

Κατὰ τον Ισαάκιο, τους μοναχούς της Κοσμοσώτειρας δεν πρέπει να απασχολούν ποικίλες βιοτικές μέριμνες της καθημερινής ζωής, οι οποίες ωστόσο αναφέρονται και περιγράφονται στο κείμενό μας: η μονή θα φροντίζει για την περίθαλψη των ασθενών, συχνά με την παροχή πλουσιότερης και καλύτερης τροφής από τη συνήθη. Για τον Λέοντα τον Κασταμονίτη, ο συντάκτης του τυπικού προβλέπει ακόμη και να προσκομίζεται προσφορά στα μνημόσυνά του, αφού η αφοσίωσή του απέχει από των υπολοίπων και περιγράφεται, με έναν λαϊκό εκφραστικό τρόπο στο κείμενό μας «ὅποσον, ὡς εἰπεῖν, οὐρανὸς εὐρὺς γαίης ἀφίσταται» [*Τυπικόν* 54, 1032-1033].

Σύμφωνα με μια ευρύτατα διαδεδομένη και στον ελληνικό λαό αντίληψη, όσοι δωρίσουν κάτι στο μοναστήρι δε δικαιούνται κατόπιν να το ζητήσουν πίσω, αφού ὅ,τι αφιερωθεῖ στο Θεό εἶναι αναφαίρετο, και ὅποιος το αποσπάσει ιερόσυλος²⁴ [*Τυπικόν* 55, 1051-1055]. Ἀς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι ἀνάλογες ἀπόψεις επικρατοῦν στο λαό μας για τη διαχείριση των ταμάτων, η αφαίρεση των οποίων επιφέρει βαρύτερες συνέπειες για τον τολμητὴ ιερόσυλο ἀπὸ μέρους του ιδιοκτήτη αγίου,

24. Φλωράκης 1982: 75-79. Kriss, Kriss-Heinrich 1955: 127-28. Hallgarten 1929: 60. Λουκάτος 1952: 152. Ἡμελλος 1968: 85-90.

καθώς εκφράζεται σε πλήθος ανάλογων λαϊκών παραδόσεων.²⁵ Τα πολύτιμα δε αντικείμενα και τα χρήματα της μονής πρέπει να φυλάσσονται σε ειδικό χρηματοκιβώτιο [*Τυπικόν* 60, 1109-1111], το άνοιγμα του οποίου θα γίνεται από τον ηγούμενο, μαζί με τον οικονόμο, τον σκευοφύλακα και τους δύο δοχειάριους.

Στη μονή θα πρέπει να υπάρχει και ο μόνιμος γιατρός, που θα πληρώνεται σε ετήσια βάση, με ιατρικά εργαλεία που θα αγοράζει ο ηγούμενος, μαζί με αμύγδαλα, ζάχαρη και δέκα άτομα που θα υπηρετούν τους νοσηλεύομενους στα τριανταέξι κρεβάτια του νοσοκομείου της [*Τυπικόν* 61, 1114-1130 = Παπάζογλου 1994: 85-86]:

– Ἔστω τοίνυν ἰατρὸς ἰκανὸς καὶ δόκιμος τῇ μονῇ πάντοτε ἀφωρισμένος, ἐκ ταύτης ἀννόναν καὶ ρόγαν λαμβάνων τὴν ἀρμόζουσαν, ἔχων ἔργον ἐπιμελές τε καὶ ἀδιάλειπτον τὸ τῶν ἀρρωστούντων ἐπιμελεῖσθαι κατὰ τὴν ἐνοῦσαν τέχνην αὐτῷ καὶ ἰατρεύειν αὐτοὺς ὀλοψύχως, τοὺς τε μοναχοὺς τῆς μονῆς, τοὺς τε καταπαθεῖς ἀδελφοὺς, ὅσους πρὸς Θεοῦ ἐξιλέωσιν τῷ ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ γηροκομείῳ συνέταξα καὶ ἀνέκλινα, τῶν ἰατρικῶν εἰδῶν ἐξωνομένων παρὰ τοῦ προεστῶτος καὶ ἀποτιθεμένων κατ' ἐνιαυτὸν τῇ μονῇ, ὅτε καιρὸς ἐπιτήδειος. Πρὸς δὲ καὶ ἀμυγδάλων καὶ σάκχαρος καὶ ἐτέρων τῶν συντελούντων τοῖς κάμνουσι, μὴ φειδομένου τοῦ προεστῶτος χρημάτων, κὰν εἰς ἔσχατον ἢ τῆς μονῆς κατανήσειεν εἴσοδος, μηδὲ κατὰ τι ἀναβαλλομένου τὸ τοιοῦτον ἡμῶν περὶ τοὺς ἀρρωστοῦντας βούλημα καὶ διάταγμα, ἀλλ' ἀφιέρωσαντος καὶ ὑπουργοῦς εἰς ὑπηρεσίαν τῶν ἀρρωστούντων καὶ ἀνακεκλιμένων δέκα, οἱ γὰρ ἀδελφοὶ οἱ δουλευθησόμενοι παρὰ τούτων τὸν ἀριθμὸν ὀφείλουσιν ἔσαι εἶναι τριάκοντα ἕξ, καὶ πᾶσαν χειραγωγίαν εἰς τούτους διὰ παντὸς ἐνδεικνυμένου διὰ τὸ καὶ τοὺς ἀνακεκλιμένους ψυχικὸν ἡμῶν ἀδελφοὺς τῇ μονῇ δέεσθαι τῆς τούτων χρεωστικῶς δουλείας καὶ τῆς τοῦ τεταγμένου

25. Περδίκη 1940: 74. Ζευγώλη-Γλέζου 1963: 289. Φλωράκης 1971: 520. Ρωμαίος 1973: 98.

ιατροῦ ἐπιμελείας καὶ ἰατρικῆς ἐπισκέψεως· εἴπερ δὲ κατὰ τι ὁ προσεστὼς ἀμελήσειε τῆς τοιαύτης ἡμῶν διατάξεως, λόγους ἀποδώσει τῷ πάντων κριτῆ ἔν ἡμέρᾳ τῆς κρίσεως.

Το νοσοκομεῖο εἶχε χτιστεῖ ἐξω ἀπὸ τον μεγάλο περίβολο της μονῆς και μέσα ἀπὸ τον ἐξωτερικό φράχτη, και ο κάθε νοσηλευόμενος ἔπρεπε να ἔχει ατομικό στρώμα, με διπλό κετσέ κρητικό («κέντουκλον κρητικόν»),²⁶ ἓνα χοντροφτιαγμένο ὕφασμα, ἀντὶ του μάλλινου στρώματος που συνηθιζόταν, ψάθα («ψάθιον»), δύο μικρά σκεπάσματα («ποκρόβια») και χλαίνη («σαγίον»), ἀντὶ για πάπλωμα, ἐνὼ το προσκεφάλι θα ἔπρεπε να εἶναι λινό και γεμισμένο με μαλλί.²⁷ Ἐπίσης, κάθε ἀρρωστος θα ἔπρεπε να παίρνει ἡμερησίως ψωμί ἀντίστοιχο ἐνὸς δεκάτου χωριτικού μοδίου, ὅμοιο ποιοτικῶς με το ψωμί των πατέρων της μονῆς, δύο πιάτα φαγητού και «ἐν κρασοβόλιον καλογερικόν»,²⁸ ἀλλὰ και ἕξι νομίσματα το μήνα²⁹ [Τυπικόν 70, 1301-1325]. Ἀς σημειωθεῖ ὅτι ἀνάλογες διατάξεις υπάρχουν και σε ἄλλα βυζαντινά Τυπικά μονῶν που διέθεταν παρόμοια ἰδρύματα, στο πλαίσιο της οργανωμένης ἐκκλησιαστικῆς και μοναστηριακῆς φιλανθρωπίας και περιθάλψεως,³⁰ που ἦταν συνήθης και ἐξαιρετικῶς ἀναπτυγμένη κατὰ την ἐποχὴ συνθέσεως του κειμένου μας (1151/52).

Οι μοναχοὶ ἔπρεπε να παίρνουν, ὡς χορηγία, ἀπὸ τη μονὴ διπλό πανωφόρι, δύο υποκάμισα, δύο ζευγάρια ἀρβύλες και για τις χειμερινές ἐπενδύσεις των υποδημάτων τους το μαλλί ἐνὸς προβάτου. Ἀυτὰ σε ετήσια βᾶση, ἀφοῦ κάθε τρία χρόνια ἔπαιρναν μια βαμβακερὴ φανέλα

26. Κουκουλές χ.χ. Β2: 23-24. Κριαράς 1982: 136.

27. Για τα υφάσματα και τα αντικείμενα αυτὰ βλ. Volk 1983: 203-04. Παπάζογλου 1994: 102-03, σχ. 1311.

28. Πρβλ. Eideneier 1970:118-22. Volk 1983: 204. Gautier 1974: 48-49, 56-57. Παπάζογλου 1994: 103, σχ. 1319.

29. Gautier 1974: 108-09.

30. Πρβλ. Grumel 1949: 42-46. Κωνσταντέλος 1983: 232-37. Ἀμαντος 1923: 131-64. Patlagean 1977: 181-96. Μαυρομάτης 1989: 147-52. Pournaropoulos 1960: 379-80.

για το χειμώνα και μια χωρίς βαμβάκι, για το καλοκαίρι, αλλά και έναν χειμωνιάτικο και έναν καλοκαιρινό μανδύα.³¹ Κάθε μήνα έπαιρναν μια λίτρα λάδι για το καντήλι τους και μία λίτρα σαπουνιού για πλύσιμο. Τα παλιά ενδύματα παραδίδονταν στο βεστιάριο, για τους μοναχούς που θα έφταναν στο μοναστήρι μετά τη διανομή του ρουχισμού. Επιπροσθέτως, όσοι φρόντιζαν τα ζώα, οι φουρνάρηδες και οι γεωργοί της μονής θα έπαιρναν δύο πανωφόρια και πουκάμισα, ένα ζευγάρι αρβύλες και ένα ζευγάρι μπότες, και μαλλί για επενδύσεις των υποδημάτων τους και για περικνημίδες, αλλά και φανέλες καλοκαιρινή και χειμωνιάτικη, κάθε δύο χρόνια [*Τυπικόν* 62, 1131-1150 = Παπάζογλου 1994: 86-87]:

– Ἄ μὲν οὖν ἔκ τε παραινέσεως καὶ προσηκούσης παρακλήσεως τοῖς μοναχοῖς ὑπεθέμεθα καὶ ἐν τῷ παρόντι τυπικῷ ἐνώπιον τῆς Θεομήτορος διαταξάμεθα, ταῦτά εἰσιν. Δέον τοίνυν περὶ τῆς αὐτάρκους ἐνδυμένης αὐτῶν τῶν μοναχῶν ἐκθεῖναι καὶ διορίσασθαι, ἵνα κὰν ταύτη τὰ παρ’ ἡμῶν διατεταγμένα τὴν συγκρότησιν ἔχοιεν. Ἐκαστος τοιγαροῦν τῶν ἐν τῇ μονῇ μοναχῶν ὀφείλει χάριν ἐνδυμένης λαμβάνειν κατ’ ἔτος διπλοῦν ἱμάτιον ἐν καὶ ὑποκάμισα δύο, καλήγια ζυγὰς δύο, ἃ καὶ ἅπαξ ὀφείλουσι διὰ πετζίου ἀνακαινίζεσθαι, ἔνεκα δὲ ὀρταρίων ἐρίου ποκάριον ἓν, τοῖς δὲ τρισὶν ἐνιαυτοῖς δύο περιστήθια λαμβάνειν ὀφείλει, ἐν διὰ βαμβάκης πρόσφορον τῷ χειμῶνι, ἕτερον δ’ ἄνευ βαμβάκης ὡς χρᾶσθαι τούτῳ τῷ καλοκαιρίῳ, ὁμοίως δὲ καὶ δύο μανδύα, τοιαῦτα πρὸς τε τὸ καλοκαίριον καὶ τὸν χειμῶνα· ἐκάστῳ δὲ μηνὶ πρὸς ἄναψιν κανδήλης ἐν τῷ κελλίῳ διδόσθω ἔλαιον λίτρα μία καὶ σαπῶνιον λίτρα μία πρὸς πλύσιν τῶν δεομένων. Καί γε τὰ παλαιωθέντα τῶν ἱματίων ὁ προεστὼς ἀφαιρείσθω τῶν μοναχῶν καὶ ἀποτιθέσθω τῷ βεστίῳ καὶ διδόσθωσαν τοῖς ὀψιγόνως προσερχομένοις τῇ μονῇ μοναχοῖς καὶ μὴ οὔσι τότε, ὅτε ἡ διανομὴ τῶν καινῶν ἱμα-

31. Πρβλ. Gautier 1974: 65 και Volk 1983: 138-39, με παρόμοιες διατάξεις άλλων βυζαντινών μοναστικών τυπικών.

τίων γένοιτο. Ἐκαστος δὲ τῶν ἐκδουλεύοντων τοῖς τῶν μοναχῶν ἡμιόνις, τῶν τε μαγκίπων καὶ τῶν γεωργῶν διπλοῦν ἰμάτιον ἕν, ὑποκάμισα δύο, καλήγια ζυγὴν μίαν, καὶ τζαγγία ζυγὰς δύο, καὶ ποκάριον ἕν ἀντὶ ὀρταρίων, καὶ ἔνεκα τουβίων τῆς μιᾶς ζυγῆς τὸ ἀρκοῦν λουνίκιον, καὶ τοῖς δυσὶν ἐνιαυτοῖς ἐπιστήθια δύο, καλοκαιρινόν τε καὶ χειμωνικόν. Ταῦτα γοῦν πρὸς ἀνευδεῆ αὐτάρκειαν τῶν διακονητῶν καὶ τῶν μοναχῶν τετάχεται.

Με ἀνάλογες λεπτομέρειες ρυθμίζεται καὶ ἡ καθημερινή διατροφή τῶν μοναχῶν τῆς Κοσμοσώτειρας: ἀγιοζούμι³² καὶ ὄσπρια στὶς νηστείες, ψάρι³³ καὶ τυρὶ στὶς καταλύσιμες ἡμέρες καὶ στὶς γιορτές, κρασί καλογερικό, ἐνῶ τὸ λάδι θὰ ἔπρεπε νὰ ἀγοράζεται σὲ καλή τιμὴ ἀπὸ τὴν Αἶνο,³⁴ καὶ τὸ κρασί νὰ προέρχεται, εἰ δυνατόν, ἀπὸ ἀμπελώνες ποὺ θὰ φυτευθοῦν στὸν χώρὸ τῆς μονῆς [*Τυπικόν* 63, 1151-1165 = Παπάζογλου 1994: 87-88]:

– Τούτων δὲ καὶ τροφῆς ἡμετέρου δεομένων ἐξάπαντος διὰ τῆς φυσικῆς ἐνδείας τὴν ἀναπλήρωσιν, τὰς μὲν δευτέρας καὶ τετράδας καὶ παρασκευὰς λαμβάνειν τούτους διαταττόμεθα μαγειρίαν τὴν λεγομένην ἀγιοζώμιον καὶ ὄσπριον, τὰς δ' ἄλλας τῆς ἑβδομάδος ἡμέρας μίνσους δύο ἕκαστον, ὀψάριον ὅποιον ἢ ἡμέρα δώσει, καὶ τυρὸν τὸν ἀρκοῦντα, καὶ ἐκάστη τῶν ἡμερῶν οἴνου καλογηρικὰ κρασοβόλια δύο πλὴν τῆς μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ἐν ταύτῃ γὰρ ἐκάστη τῶν ἡμερῶν ἕν κρασοβόλιον. Ἐν δὲ ταῖς νηστείμοις ἡμέραις τῶν ἁγίων Ἀποστόλων καὶ τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν ἐμῶν μνημοσύνων τράπεζαι γινέσθωσαν κατὰ τὴν τοῦ προεστῶτος συνείδησιν, τῶν βρωμάτων προτιθεμένων καὶ τῶν πομάτων παρεχομένων. Παρατηρητέον δὲ ὡς, ἵνα ὁ προεστῶς θηρεῦῃ καιρὸν ἐπιτήδειον εὐωνότερας τοῦ ἐν τῇ Αἴνῳ πιπρασκο-

32. Βλ. Χατζηφώτης 1995: 468.

33. Βλ. Χατζηφώτης 1995: 461-62.

34. Βλ. σχετικὰ Παπάζογλου 1994: 88, σχ. 1162. Asdracha 1976a: 120-24. Σαμοθράκης 1963: 45-53. Vogiatzis 1987: 135-37. Makris 1988: 93-95, 158 καὶ Soustal 1991: 170-73.

μένου ελαίου πράσεως, και ἐξωνῆται τοῦτο ἅπαξ πρὸς τὴν χρείαν τοῦ ὄλου ἐνιαυτοῦ, μὴ ἀπὸ πραγματευτῶν τινων, ἀλλὰ τῶν διακομιζόντων πλοίων τὸ ἔλαιον καὶ καταιρόντων ἐν τῇ Αἴνφ· οἴνου δὲ τὴν ἐξώνησιν ἢ τοῦ προεστῶτος σύνεσις φροντίσει κατὰ καιρὸν ἐπιτήδειον γίνεσθαι, ἔστ' ἂν ἀμπελῶνας οἱ μοναχοὶ νεουργήσωσιν ἐν τῇ καθέδρᾳ τῆς μονῆς, προσφόρου ὄντος τοῦ τόπου πρὸς τὴν τούτων καλλιέργιαν.

Επιπροσθέτως, σύμφωνα με το τυπικό, ο ηγούμενος οφείλει να ἔχει αλιευτικό σκάφος («σανδάλιον») στον ποταμὸ Ἐβρο («Μαρίτζα»), για να εφοδιάζει με ψάρια τη μοναστηριακὴ τράπεζα,³⁵ ἀλλὰ και για να εμποδίζει την αλιεία των ξένων, κατὰ παράβασιν των προνομίων της μονῆς.

Ενδιαφέρουσες εἶναι οι λεπτομέρειες που παραθέτει το κείμενο μας για την εθιμοταξία της πανηγυρῆς της Κοιμήσεως της Θεοτόκου (15 Αυγούστου), ὅπως αὐτὴ τελούνταν στη μονὴ της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας, στις Φέρες, με λιτανευτικὴ πομπή που ἔφτανε ἔως το κοιμητήριο των μοναχῶν, η οποία διέγραφε κύκλο αγιαστικὸ του χώρου του μοναστηριού, για να επιστρέψει στο καθολικὸ, ὅπως συμβαίνει με ὅλες τις σημερινές εθιμικές λιτανείες των ελληνικῶν λαϊκῶν θρησκευτικῶν πανηγυριῶν³⁶ [*Τυπικόν* 65, 1174-1195 = Παπάζογλου 1994: 89]:

– Ἀλλὰ μικρὸν ἀναδράμωμεν πρὸς τὴν ἀνωτέρω τῆς ἑορτῆς τῆς θείας Κοιμήσεως τῆς Θεομήτορος ἔννοϊαν καὶ διαδόσεώς τινος γινομένης ἐπὶ τοῖς ἑμοῖς μνημοσύνοις πρὸς πένητας κατὰ τὴν τοῦ προεστῶτος συνείδησιν. Ἔφθημεν οὖν εἰπεῖν περὶ τῆς τῶν ἑορτῶν ἑορτῆς τῆς θείας Κοιμήσεως τῆς ἑμῆς εὐεργέτιδος Θεοτόκου, ὅσα δὴ καὶ προείπομεν· ἐπεὶ δὲ κόρον οὐκ οἶδα τῆς

35. Πρβλ. Asdracha 1976a: 221-22 και Tapkova-Zaimova 1960: 123-27. Tapkova-Zaimova 1989: 434.

36. Βλ. σχετικὰ Αικατερινίδης 1987-89: 29-42. Αικατερινίδης 1975: 11-19. Επίσης βλ. Nikolakakis 1992: 42-48.

ἐφέσεως τῆς περὶ τὴν εὐεργετιδὰ μοι ταύτην ἑορτῆς, τῆς τιμῆς καὶ παντοίας αὐτῆς συγκροτήσεως, βούλομαι καὶ ἔτι πρὸς τοῖς λεχθεῖσι μετὰ τὸν ἑωθινὸν ὕμνον τῆς ἡμέρας, καθ' ἣν τὴν Κοίμησιν ἑορτάζομεν, ἱερεῖς ἱκανοὺς καὶ διακόνους τὰς ἱερατικὰς στολὰς ἐνδιδύσκεσθαι καὶ τὸν προεστῶτα σὺν αὐτοῖς φέρειν ἐν ταῖς χερσὶν τὸ εὐαγγέλιον, ἕτερον δ' αὐθις εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, καὶ τὸν μέγαν σταυρὸν ἕτερον τὸν περὶ τὸ βῆμα ἐφεδραζόμενον. Ἐκτενῆς δὲ γεγονυίας ἐν αὐτῷ τῆς προσηκούσης, τοῦ ναοῦ ἐξέρχεσθαι φέροντας ταῦτα τοὺς ἱερεῖς ἐν φωταψία προοδευούσῃ τῇ προσηκούσῃ καὶ τὸν πυλῶνα τοῦ περιβόλου ἐξέρχεσθαι λιτανεῖα καὶ εἰς τὸ κοιμητήριον τῶν μοναχῶν κατέρχεσθαι, περικάμπτειν οὕτω πρὸς τὴν ἀπονεύουσαν ἑτέραν πύλην, πρὸς μέρος φημὶ τὸ ἐσπέριον, τῆς βαδίσεως περικυκλόυσης ἐντὸς ἅπαντα τὸν περιβόλον εἰς ἀγιασμὸν καὶ συντήρησιν αὐτοῦ τε καὶ τοῦ ἐμβαδοῦ σύμπαντος, καὶ οὕτως ἐν τῷ ναῷ εἰσέρχεσθαι καὶ ἀποδιδόναι τοῖς ὀφειλομένοις ἀγίοις τόποις τὰ φερόμενα ἱερά. Ἡ δὲ περὶ τὴν πύλην ἄνωθεν ἐστηριγμένη διὰ μουσείου Κοίμησις τῆς Θεοτόκου φωταψίαν ἐχέτω κατὰ τὴν ἑορτὴν μὴ τινα πενιχρὰν καὶ καταπεφρονημένην, ἀλλὰ ἀξίαν λόγου φημὶ τοῦ προσήκοντος, περὶ δὲ γε τοῦτο τὸ εἰκόνισμα τῆς θειοτάτης Κοιμήσεως ἀκοίμητον βούλομαι θρυαλλίδα παρ' ὅλον τὸν χρόνον ἀνυστερήτως ἀνάπτεσθαι σχινελαίῳ· οἶμαι γὰρ ὡς κεχαριτωμένον ἐστὶ τοῦτο ἐπιπνοίας θείας χαρίσματι.

Σε ἄλλο σημεῖο του κειμένου, ο Ἰσαάκιος Κομνηνός αναφέρεται στις γέφυρες που βρίσκονταν στην ευρύτερη περιοχή της μονῆς, που οικοδομήθηκαν στέρεα, με στήριξη «τοῖς λεγομένοις φατνώμασιν», για την ασφαλή διέλευση των περαστικῶν. Σε μία μάλιστα τοποθετήθηκε, ως φυλακτήριο, και εικόνα της Θεοτόκου σε προσκυνητάρι. Οι διατυπώσεις του κειμένου θυμίζουν τις ἀνάλογες αναφορές στο τραγούδι για το «Γεφύρι της Ἄρτας», σχετικά με τις ευχές ἢ τις κατάρες των διαβατῶν,³⁷

37. Ρωμαῖος 1952: 308-34 (=Ρωμαῖος 1979: 13-45). Μέγας 1971: 25 κ.εξ.

και απηχούν πάγιες λαϊκές αντιλήψεις. Το ίδιο συμβαίνει και στη συνέχεια, όταν ο Ισαάκιος αναφέρει ότι «ἵνα διὰ τῆς τῶν διερχομένων περι ταύτας εὐχῆς εὐροιμεν ἀτελμάτιστόν τε καὶ ῥάονα τὴν μέλλουσαν ἡμᾶς, οἶμαι, διαβιβάσαι γέφυραν ἐκείνην πρὸς τὰς αἰωνίους σκηνάς» [*Τυπικόν* 67, 1221-1223]. Απηχούνται εδώ οι λαϊκές αντιλήψεις για το επικίνδυνο «Γεφύρι της Τρίχας», που πρέπει να περάσουν οι ψυχές των νεκρών στην πορεία τους για τον Κάτω Κόσμο, το οποίο τρέμει, και του οποίου η διάβαση παρουσιάζεται, στις λαϊκές παραδόσεις, ως μεγάλη και δύσκολη δοκιμασία.³⁸

Στο συγκεκριμένο χωρίο παραδίδεται και το τοπωνύμιο της περιοχής («τῷ τόπῳ τῷ καὶ ἐπονομαζομένῳ τοῖς πολλοῖς οὕτω πως Αἰδαροπνίκτης»: *Τυπικόν* 67, 1219), το οποίο ο Μ. Γεδεών ταυτίζει με την περιοχή Βουλιαγμένη της Αίνου³⁹ και ο Αχ. Σαμοθράκης, μάλλον ορθότερα, με το έλος «Γαῖδαροπνίκτης»,⁴⁰ που βρισκόταν δυτικά των Φερών.

Σύμφωνα με το τυπικό, οι μοναχοί της Κοσμοσώτειρας, έπρεπε να ξυπνούν την ώρα του λαλήματος του τρίτου πετεινού του χειμώνα, και δύο ώρες, πριν φανεί ο αυγερινός το καλοκαίρι, ώστε να τελούν τις ακολουθίες τους «νηφαλεώτεροι καὶ ἐρρωμενεστέρω νοῦ» [*Τυπικόν* 68, 1241-1242], σύμφωνα με πάγια μοναστηριακή πρακτική.⁴¹ Στη μονή παραχωρούνται τα δικαιώματα των πανηγύρεων που γίνονταν κάθε χρόνο στο Νεόκαστρο, προφανώς εκτός των τειχών του οικισμού, καθώς οι βυζαντινές πανηγύρεις είχαν τόσο λατρευτική και εθιμική, όσο και οικονομική υπόσταση και λειτουργικότητα.⁴² Επίσης, αναφέρεται η πρακτική της μεταφοράς με βάρκες των καρπών από τα χωράφια στα

38. Baud-Bovy 1936: 169. Ρωμαίος 1979: 38-44.

39. Γεδεών 1898: 112.

40. Σαμοθράκης 1963: 121 και Sinos 1985: 35-36. Παπάζογλου 1994: 91-92, σχ. 1216.

41. Πρβλ. Μανάφης 1970: 86.

42. Βλ. ενδεικτικά Nryonis 1981: 198-200, 206-214, με τη σχετική βιβλιογραφία, Επίσης, Laiou 1986: 111-22.

σπίτια των γεωργών, δια των υδάτων του Έβρου, εξαιτίας της οποίας και αποφασίζεται η μεταφορά ενός χωριού, ώστε οι κάτοικοι του να διευκολύνονται σχετικά [*Τυπικόν* 69, 1256-1260]. Αναφέρονται επίσης, από τον Ισαάκιο, διάφορα χωριά και οικισμοί (Κανίκλειο, Λυκοχώριο, Δράχος, Κούριανις, Νεοχώριο, Χοιροσφάκτης, Βατζινέα, Χούσδερι, Σινάλη, Βήρος, Σωτήρ των Βλάχων, Άγιος Νικόλαος, Διλιανού, Δραγάβαστα Αετός, Τζεχοβά, Σοκαράδα, Βράνιστα, Νεβοσέλους, Δελβοτζιάνους, Τζιάμπη, Ραυνιάνους, Σόφους, Σαγουδάους, Γαλάτου, Τζερνίκου, Ραδαβούντος, Κερκίζον, Χατησίου, Καλοσέρας), η ταύτιση των οποίων αναφέρεται στη σχετική βιβλιογραφία,⁴³ ώστε να μη χρειάζεται να μας απασχολήσουν εδώ, παρά μόνον ως περιπτώσεις αναφοράς τοπωνυμικού υλικού της βυζαντινής Θράκης του 12ου αιώνα στο κείμενό μας.

Ο Ισαάκιος τονίζει με έμφαση ότι δε χρησιμοποίησε για την οικοδόμηση του μοναστηριακού συγκροτήματος τίποτε που να μην έχει αγοράσει [*Τυπικόν* 70, 1335-1338], απηχώντας τις λαϊκές αντιλήψεις για την κατάρρα, και την αντίστοιχη θεϊκή αποδοκιμασία, που συνοδεύει τη χρήση κάθε κλεμμένου αντικειμένου ή υλικού, όπως εκφράζεται στις παραδόσεις του ελληνικού λαού.⁴⁴ Σε μια κορύφωση της φιλανθρωπικής του διάθεσης, ορίζει ότι, με φροντίδα της μόνης, στο σπίτι κάθε αρρώστου πρέπει να υπάρχει «πινάκιον ἔν» [*Τυπικόν* 70, 1352-1353], παρέχοντας μία ακόμη μαρτυρία για τα σκεύη και τα περιεχόμενα της οικοσκευής στον 12ο αιώνα.⁴⁵ Στα ίδια πλαίσια, οι άρρωστοι, με υπόδειξη του γιατρού, πρέπει και ψάρια να τρώνε, ακόμη και σε περιόδους νηστείας, και λουτρά να κάνουν, για την ανακούφιση του σωματικού πάθους τους [*Τυπικόν* 70, 1362-1369 = Παπάζογλου 1994: 105]:

–Ταῖς γοῦν ἑορταῖς τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου δι’ ἰχθυοφαγίας τοῦς

43. Παπάζογλου 1994: 93-98, σχόλια. Asdracha 1976: 58, 65, 77. Βλυσίδου κ.ά. 1989: 59-157. Asdracha 1976b: 204. Soustal 1991: 168, 347-48, 373, 453.

44. Λουκάτος 1978: 107-108. Κυριακίδης 1960: 130-39.

45. Βλ. σχετικά Κουκουλές χ.χ: Β'2, 60-116.

μοναχούς και τούς αδελφούς ὁ προεστῶς παραμυθείσθω, τούς δὲ νοσήμασι περιπεπωκότας ἀδελφούς μοι μοναχούς δεξιούσθω ἐν ταῖς μεγάλαις τεσσαρακοσταῖς καὶ διὰ λουτρῶν καὶ διὰ προσφόρου τῆ ἀσθενεία τούτων τροφῆς συνορᾶν τὴν ἀνθρωπίνην ἀσθένειαν. Ἐὰν οὖν ὁ μέλλων ἰατρεύειν τούς ἀνακεκλιμένους ἀδελφούς ἰατρὸς δεηθῆ ἔν τισι τούτων καὶ λουτροῦ χρήσεως εἰς ὠφέλειαν σωματικῆν, οὗτοι λουέσθωσαν, καὶ ἀπλῶς εἰπεῖν, ἴνα συνελῶν εἴποιμι, ὡς αὐτὸν τὸν Θεὸν ὁ προεστῶς ὀφείλει καθορᾶν τούς ἀδελφούς καὶ παντοίως περιθάλλειν αὐτούς.

Παραλλήλως, οἱ ἄρρωστοὶ τοῦ νοσοκομείου τοῦ μοναστηρίου πρέπει νὰ μένουν ἐκεῖ ἕως νὰ γιатρευτοῦν ἢ ὡς τὸν θάνατό τους, καὶ ἐπιτρέπεται νὰ φοροῦν τὰ παλιὰ ἐνδύματα τῶν μοναχῶν [*Τυπικόν* 70, 1385-1386], ἐνῶ δὲν πρέπει νὰ τους δίνεται κρασί ξινισμένο «οἶνος ὀξώδης» [*Τυπικόν* 70, 1397], ἀφοῦ αὐτὸ δὲ συντελεῖ στὴ θεραπεία, παρά προκαλεῖ τὴν ταλαιπωρία καὶ τὴν κακοπάθεια τοῦ σώματος. Σὲ κάθε περίπτωση, τὰ αντικείμενα, ἡ οἰκοσκευὴ, ὁ ἐξοπλισμὸς καὶ ἡ περιουσία τῆς μονῆς θὰ πρέπει νὰ αποτελοῦν αντικείμενα προστασίας καὶ φροντίδας, ὡς νὰ ἦταν γονικὴ τοῦς κληρονομιά.

Με λεπτομέρειες ὁ Ἰσαάκιος Κομνηνὸς ἀναφέρεται στὴν κατασκευὴ τῆς δεξαμενῆς υδάτων⁴⁶ καὶ τῶν υδρευτικῶν ἔργων τῆς μονῆς, παρέχοντας μας πληροφορίες γιὰ τὰ υδραυλικά συστήματα καὶ τὸ ἐπίπεδο τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας τῆς ἐποχῆς τοῦ. Παραλλήλως δὲ υποχρεώνει τὸν ἐκάστοτε ηγούμενο νὰ μεριμνᾷ γιὰ τὴ συντήρηση τῶν ἔργων αὐτῶν, ὡστε τὸ νερὸ νὰ εἶναι πάντοτε τρεχούμενο, διαυγές καὶ πόσιμο [*Τυπικόν* 73, 1443-1460 = Παπάζογλου 1994: 108-09]:

–Ἐπεὶ δὲ καὶ κινστέρναν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τῆς μονῆς συστήσασθαι κατηρξάμεθα, εἰ μὲν ἐντὸς τῆς ἐμῆς ζωῆς ταύτην συναπαρτίσωμεν, ὀφείλον τῷ προεστῶτι καὶ τοῖς μονασταῖς ἀεὶ τῆς διαμονῆς ταύτης φροντίζειν καὶ τὰ τῷ χρόνῳ συμβαίνοντα ταύτη

46. Πρβλ. Σίνος 1987-90: 226. Σκαρλάτος Βυζάντιος 1851: 115-20. Σιδερίδης 1907: 249-64 καὶ Janin 1943: 85-115.

ἐπανορθοῦσθαι συμπτώματα εἰς ὑποδοχὴν αἰωνίζουσας τοῦ διαπορθμευθέντος παρ' ἡμῶν ὕδατος πρὸς τὴν μονήν· διὸ παρὰ τῶν κληρονόμων τῆς κρήνης τούτου τοῦ ὕδατος καὶ ἔγγραφος χαριστική μοι τοῦ δικαίου τούτου γέγονεν ὑπογραφεῖσα παρὰ τοῦ μητροπολίτου Τραϊανουπόλεως, ὅπερ ἔγγραφον ἀποτιθέσθω τῷ σκευοφυλακίῳ εἰς ἀσφάλειαν αἰωνίζουσας, πολλοῖς ἰδρῶσι παρ' ἡμῶν εὐρεθέντος τοῦ ὕδατος ὑπογείῳ ὀρυγῇ καὶ δαπάνῃ περὶ ταύτην πολλῶν νομισμάτων τοῦ βίου μου. Χρὴ οὖν ἔσαι ἐπεληρωμένην εἶναι τὴν κινστέρναν τοῦ ὕδατος, περισκεπομένην ἐγχορηγίῳ ὀρόφῳ καὶ κεραμίσι διὰ τὴν τοῦ ἡλίου καὶ τῶν ῥυπασμάτων ἀντίφραξιν, ὕδραγωγοῦ φροντισθέντος παρὰ τοῦ προεστῶτος εἰς περιποίησιν τῆς κινστέρνης καὶ τῶν σωληναρίων τῶν διαπορθμευόντων πρὸς ταύτην τὸ καταρρέον ὕδωρ καὶ διαυγέστατον καὶ πότιμον· καὶ γὰρ καὶ τοῦτο, οἷα θυσίαν εὐπρόσδεκτον, τῇ Θεοτόκῳ προσήνεγκα, δέχοιο καὶ τήνδε τὴν προσαγωγὴν, ᾧ Θεομῆτορ καὶ κοσμοσώτειρα, δέχοιο, ὃ δ' ὕδραγωγὸς συνταχθῆτω διὰ τῆς προσηκούσης προνοίας τῇ μονῇ, ὅπως αὕτη τοῦτον ἀδιάλειπτον ἔχοι εἰς διηνεκῆ συντήρησιν τοῦ καταρρέοντος ὕδατος.

Ιδιαίτερες εἶναι οἱ αναφορές του κειμένου μας στη θεία βοήθεια καὶ σε θεοσημίες που ἐπισήμαναν τὴ συμφωνία τῆς Θεοτόκου με τὸ ἐπιχειρούμενο ἔργο, ἐπισφραγίζοντας τὴν υπερφυσικὴ συμπάρασταση πρὸς τὸν κτήτορα τοῦ μοναστηριακοῦ συγκροτήματος. Ἡ κατὰ καιροῦς βοήθεια τῆς Παναγίας περιγράφεται ὡς «οἰάπερ θησαυρός» [*Τυπικόν* 75, 1476], θυμίζοντας μας τὶς κοινές στον ἐλληνικὸ λαὸ παραδόσεις γιὰ τὴν εὐρεση θησαυρῶν με υπερφυσικὴ ἀποκάλυψη.⁴⁷ Ὁ ἴδιος ὁ Ἰσαάκιος διηγείται δύο περιπτώσεις φαινομένων που ἐρμηνεύει στο πλαίσιο αὐτό: στὴν πρώτη, μιὰ μέλισσα ἔκανε τὴ φωλιά τῆς στο νεόδμητο ἅγιο βῆμα, θυμίζοντας τὶς παραδόσεις γιὰ τὴν ὑπόδειξη τοῦ σχεδίου τῆς Ἁγίας Σοφίας ἀπὸ κατασκευές μελισσῶν, σύμφωνα με νεοελληνικὲς παρα-

47. Βλ. σχετικὰ Μέγας 1913: 22-34, με παραδόσεις κυρίως ἀπὸ τὴν ΒΔ Θράκη, σύγκρισή τους με ἄλλες ἐλληνικὲς παραδόσεις καὶ ἐκτενὴ σχολιασμό τους.

δόσεις.⁴⁸ Στη δεύτερη, θεόσταλτο περιστέρι επισημαίνει τη θεία υποστήριξη, σύμφωνα και πάλι με ανάλογες ελληνικές παραδόσεις περί θεοσημιών⁴⁹ [*Τυπικόν* 75, 1482-1509 = Παπάζογλου 1994: 110-11]:

– Συμβέβηκε δέ τι τότε τοῦ ναοῦ τῷ κτίσματι διηγήσεως ἄξιον καὶ προανακηρύττον τοῦ Θεοῦ τὴν μέλλουσαν ἐπεισφρῆσαι τούτῳ γλυκεῖαν καὶ αἰγλήεσαν χάριτα, τί δὲ τοῦτο, λεκτέον. Οὕπῳ τῶν τοῦ τεμένους τοίχων συναπαρτισθέντων τοῖς τέκτοσιν, ἀθρόον καὶ ἐξ ἀδήλου μέλισσα ὑπέδου τῷ κύτει τῶν ἀδύτων, ἐν ᾧ τελεσιουργοῦσιν οἱ ἱερεῖς τὰ θεῖα μυστήρια, κάντεῦθεν ὁπῆτινι τὸν ἑαυτῆς φωλεὸν ἐξεργάσασθαι κατηπείετο ὑπὸ βομβήσει τῆς φύσεως· ὅθεν οἱ ἔμφορες τὸ γεγονὸς ἱστορήσαντες οὐκ ἄλογον καὶ ἀναίτιον αὐτὸ τὸ συμβᾶν ὑπετόπασαν, ἀλλὰ θείας ἐπιπνοίας τῆς ἐν τῷ ναῷ καὶ γλυκύτητος εἶναι περιεθρύλλουν τὸ σύμβαμα. Ἔτι δ’ οὐ πολὺ τὸ ἐν μέσῳ καὶ αὐτὸς αὐτῆς περὶ τὸ κύτος τοῦ ναοῦ καθιστόρησα θαυμάσιον ἕτερον, σκίμποδι προσκαθήμενος καὶ περιαθρῶν τὰ παρὰ τῶν τεκτόνων τελούμενα, ὡς εἶχον ἀσθενείας, περιεργότερον· περιστερὰν γὰρ χρυσαυγῆ τὸν τράχηλον ἔχουσα καθιστόρησα προσκαθημένην ἡρέμα καὶ παρ’ ἐλπίδα πασσάλῳ τινὶ πεπαρμένῳ περὶ μίαν τῶν πλευρῶν τῶν ἀδύτων, οἷσπερ τότε ὁ ὄροφος στερέμνιος ἤδη περιετίθετο, πόθεν δὲ ποι γέγονεν ἡ τῆς περιστερᾶς εἴσοδος, οὐκ οἶδεν ἡ αἴσθησις. Ἐντεῦθεν δοκιμασίᾳ χρησαμένων ἡμῶν τῆς ἐξωθήσεως ταύτης, ὠρᾶτο δυσχερῶς αὕτη περὶ τὴν μετάβασιν καὶ ἐξώθησιν ἔχουσα καὶ οὕτω μικρὸν ἀνισταμένη τῆς καθέδρας ἡμῶν ταῖς διὰ χειρὸς ἐξωθήσεσι καὶ ἀνιπταμένη πάλιν συντόμως ἄγχιστα ταύτης ἐκάθητο μεταβαίνουσα· κάντεῦθεν τοῖς εὖ φρονοῦσι τὸ τεκμήριον εὐδῆλον, αὐτῆς προαναφωνούσης ὡσπερ τὴν τοῦ πα-

48. Σπυρόπουλος 1988: 19-23, ὅπου καὶ τὸ σχετικὸ γνωστὸ ποίημα τοῦ Γεωργίου Βιζυηνοῦ (1848-1894), ἀπὸ τῆ συλλογῆ «Ατθίδες αὔραι» (Λονδίνο 1884).

49. Πρβλ. Ἱερωννυμίδης 1957: 269, ὅπου ἀναφορὰ σε ἐμφάνιση περιστεριῶν ὡς οἰωνῶν, ἀνάλογη μετὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἐδῶ, τοῦ κειμένου μας.

ναγίου Πνεύματος τῷ ναῷ πρόδρομον ἐπιφοίτησιν, οὕτω συμβολικῶς ἀνεκηρύττετο τὸ ἐσόμενον τοῖς θεασαμένοις πελάσασαν τοῖς ἀδύτοις οὕτω τὴν πέλειαν εἰς θάμβος τῶν ἱστορησάντων ἐξάισιον. Ἡμεῖς δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον τῆ μεσιτεία τῆς Θεομήτορος ἐπιφαῦσαι τῆ μονῆ καθικετεύομεν οἱ δέιλαιοι δάκρυσιν, ἢ ταύτην τὴν ἁγίαν μονὴν ἀνεθέμεθα καὶ τὴν ταύτης συντήρησιν, καὶ θαρροῦμεν ἐν τούτοις μὴ ἀποτυχεῖν τῆς τοιαύτης ἐφέσεως τε καὶ παρακλήσεως· ἢ γοῦν ὑμνωδία τῆς ἐκκλησίας διὰ τὸν Κύριον μετὰ προσοχῆς καὶ φόβου γινέσθω, σφόδρα γὰρ ἡ ψυχὴ μου ταύτην ἐκ παιδικῆς ἡλικίας ἠγάπησε, κὰν τῷ βορβόρῳ τῆς ἁμαρτίας αὐτὸς ἐγκεκύλισμαι.

Και στις δύο περιπτώσεις, ἡ ερμηνεία των σημείων γίνεται σύμφωνα με τις σχετικές λαϊκές προλήψεις, νοοτροπίες καὶ ἀντιλήψεις, οἱ οποίες ἀπηχούνται στις ἀνάλογες λαϊκές παραδόσεις των καιρῶν μας. Το ἴδιο ἰσχύει καὶ για τὴν ἀντίληψη ὅτι ἡ υπερβολικὴ καταπίεση καὶ αὐστηρότητα ἐπιφέρει τὴν «στυγητὴν τῷ Θεῷ κατὰραν» [*Τυπικόν* 76, 1514], που τελικὰ ζημιώνει αὐτόν, ἐναντίον του οὐοίου στρέφεται, ὅπως ακριβῶς πιστεύει καὶ σήμερα ὁ ἐλληνικὸς λαός.

Ὁ συντάκτης του τυπικοῦ στηλιτεύει τὴ συνήθεια τῆς εποχῆς του να εἰκονίζονται οἱ κήτορες σε παραστάσεις μέσα στους ναοὺς που ἔχτισαν, καὶ ἀπαγορεύει τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στήν Κοσμοσώτειρα [*Τυπικόν* 77, 1530-1536], ἀν καὶ, κατὰ τον Χαρ. Μπακιρτζή, οἱ στρατιωτικοὶ ἅγιοι του εἰκονογραφικοῦ διακόσμου του ναοῦ, στους πλάγιους τοίχους του, θα μπορούσαν να ταυτιστοῦν με τον ἴδιο τον Ἰσαάκιο καὶ ἄλλα μέλη του οἴκου των Κομνηνῶν, ὅπως τον αυτοκράτορα Ἀλέξιο, τον Ἰωάννη καὶ τον Ἀνδρόνικο,⁵⁰ κατὰ παράβαση τῆς ρητῆς ἀπαγορεύσεώς του. Ἐπίσης, ορίζει οἱ μοναχοὶ που ψέλνουν να ἀλλάζουν υποδήματα, πρὶν μπουν στο ναὸ για τὴν ἀκολουθία, βάζοντας ἄλλα, καινούργια καὶ καθαρὰ [*Τυπικόν* 82, 1573-1576] καὶ στους κινούμενους με

50. Μπακιρτζής 1993: 177-86. Bakirtzis 2001: 85-87. Για τὶς τοιχογραφίες του ναοῦ τῆς Παναγίας Κοσμοσώτειρας βλ. ἐπίσης Κωνσταντινίδη 1989: 303-28. Panayotidi 1989: 457-84. Μπακιρτζής 1991: 797.

όνους μύλους της μονής⁵¹ να μην εξυπηρετούνται χωρικοί ή, κυρίως, γυναίκες «ἵνα μὴ σύγχυσις ἀπρεπῆς τῇ τῶν κοσμικῶν κοινωνία παρὰ τὸ ἡμέτερον γένοιτο βούλημα καὶ εἰς ὕβριν τῶν μοναστῶν»[*Τυπικόν* 83, 1581-1583].

Επεμβαίνει ἀκόμη και σε τυχόν λειτουργικά άτοπα, καθὼς μάλιστα ἔχει ορίσει ἡ μονὴ να εἶναι ἀβατη για τις γυναίκες, ἐκτὸς συγκεκριμένων ἐξαίρεσεων και κατὰ τις εορτές της Θεοτόκου, ἐπιβάλλοντας να μὴ θάπτονται τα περισσεύματα της θείας κοινωνίας, οὔτε να παραδίδονται ἀτόπως σε διακόνους, ἀλλὰ οἱ ἴδιοι οἱ ἱερεῖς να τα καταλύουν, χωρὶς να βιάζονται να φύγουν, ἐπειδὴ κάπου τους ἔχουν καλέσει ἢ προσδοκοῦν οικονομικὸ κέρδος ἀπὸ ἐκτακτες ἱεροπραξίες [*Τυπικόν* 85, 1607-1626 = Παπάζογλου 1994: 117]:

– Ἐπεὶ δὲ ταῖς θείαις παλάμαις καὶ τῇ πρὸς Θεὸν μεσιτεία τῆς Θεομήτορος τὴν ἐμὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας ἀνεθέμην ὁ ἀμαρτωλός, παραινῶ τῷ προεστῶτι τῆς μονῆς μὴ παραχωρεῖν τοῖς ἱερεῦσι θάπτειν τὰ ἐν τῷ δίσκῳ τῆς θείας μεταλήψεως περιττεύοντα ἅγια εἰς κατάκριμα ἐμὸν καὶ τούτου αἰώνιον, ἄτοπον γὰρ καὶ ἀνόσιον τὸ τὸν Χριστὸν καὶ Θεὸν ἡμῶν μυριάκις, καὶ ταῦτα παρὰ τῶν ἱερουργούντων αὐτόν, θάπτεσθαι· προσοχὴ οὖν ἔστω λοιπὸν τῆς τῶν περιττευόντων ἁγίων εὐπρεποῦς καὶ ἀνεγκλήτου γε διοικήσεως. Ἐταλάνισα δὲ ποτε τὴν οἰκείαν συνείδησιν, θέαμά ποτε τῶν καιρῶν ἱστορήσας ἀνόσιον, τισὶ τῶν ἱερέων τελούμενον· ἐν γὰρ τῷ λειποτακτεῖν τούτους πολλακις, εἴτε διὰ τροφῆς ἔφεσιν, εἴτε διὰ χρεῖαν ἐτέραν τινὰ συρφετώδη καὶ κοσμικὴν, τινὰς τῶν ἱερέων, ὡς εἴρηται, τὴν ἱερατικὴν ἐώρων στολὴν ἐκδιδυσκομένους καὶ τοῖς διακόνοις μετὰ τὴν τῆς λειτουργίας ἀπόλυσιν αἰσχροκερδία πάντως χρειωδῶν τινων λήψεως τὰ ἅγια τῆς θείας μεταλήψεως ἐγχειρίζοντας, ὅπως δι' αὐτῶν ἀπρεπῶς τῶν θείων μυστηρίων μεταλαμβάνωσιν ἕτεροι πρὸς οὐς ὀψιγόνως πρὸς τὴν

51. Για παρόμοιους μοναστηριακούς μύλους βλ. Petit 1904: 13. Gautier 1984: 33. Asdracha 1976a: 202-04.

μετάδοσιν ἤρχοντό τε καὶ μετελάμβανον. Ὅθεν κὰν τῇ βαρεία μοι ὑποθέσει ταύτη καὶ πρὸ ἐμοῦ τῷ Θεῷ προσέχειν ἀκριβῶς δεῖ τὸν ἡγούμενον, ἵνα μὴ τελῆται τὸ ἄτοπον, αὐτοῦ τυχὸν ἐνασχολουμένου τισὶν ὑποθέσεσι. Βούλομαι τοίνυν καὶ εὐχομαι ἐκ πάσης ἄρ' ἐκκλησίας τὸ τοιοῦτον ἄθεςμον ἔργον, οἷά περ ὑπὸ διστόμου μαχαίρας, ἐκτέμνεσθαι.

Φυσικά, στηλιτεύοντας ὅλα αὐτά μας πληροφορεῖ για συνήθειες που επικρατοῦσαν στην εποχὴ του. Το ἴδιο μπορεῖ να παρατηρηθεῖ και για την απαγόρευση να θάβονται στον κατοικημένο χῶρο των οικισμῶν τους οι κάτοικοι των χωριῶν Λυκοχώρι και Δράχου, και με την επιταγὴ οι ταφές να γίνονται μακριὰ ἀπὸ τα κατοικημένα μέρη «ἵνα μὴ ἐκ τοῦ πλησιασμοῦ τῆς τῶν σωμάτων ταφῆς μολυσμὸς νοσοποιὸς τῷ ἀέρι προσγένηται» [*Τυπικόν* 86, 1643-1644]. Αὐτό μας δείχνει και το ἐπίπεδο της καθημερινῆς ζωῆς στη βυζαντινὴ Θράκη του 12ου αἰῶνα.

Αρκετές εἶναι οι πληροφορίες του κειμένου μας για νεκρικά ἔθιμα και συνήθειες της εποχῆς. Ο Ἰσαάκιος Κομνηνός αναφέρει ὅτι ἀρχικῶς εἶχε ο ἴδιος κατασκευάσει τον τάφο του στη μονὴ της Χώρας,⁵² στην Κωνσταντινούπολη [*Τυπικόν* 89, 1675-1676], κατόπιν ὁμως ἀποφάσισε να ταφεί στη μονὴ της Θεομήτορος της Κοσμοσώτειρας, στις Φέρες.⁵³ Εἶχε μάλιστα φροντίσει να κατασκευασθεῖ και η δική του επιτύμβια στήλη, δηλαδή η εἰκόνα του που θα ἔμπαινε πάνω ἀπὸ τον τάφο του, για την οποία ορίζει να παραμείνει στη μονὴ της Χώρας, στη μεγάλη δέηση του ἀνατολικοῦ τοῖχου του ἐσωνάρθηκα.⁵⁴ Ὅμως, καθὼς η μεγάλη δέηση χρονολογεῖται στα 1315-1321, στα χρόνια του

52. Η οικογένεια των Κομνηνῶν, και ο ἴδιος ο Ἰσαάκιος, εἶχαν ιδιαίτερες σχέσεις με την κωνσταντινουπολίτικη μονὴ της Χώρας, βλ. Janin 1969: 534. Παπάζογλου 1994: 119-20, σχ. 1675. Millingen 1974: 288-331. Underwood 1966: 3-24.

53. Πρβλ. Sevčenko 1984: 135-40. Ousterhout 1985: 34. Παπάζογλου 1994: 121, σχ. 1691.

54. Παλιούρας 1990: 147. Janin 1969: 535. Underwood 1966: 4. 19-84. Του ἴδιου 1955: 254-60. Του ἴδιου 1958: 258 κ.εξ.

Μετοχίτη, πιθανόν η απεικόνιση του Ισαακίου αντιγράφει παλαιότερη εικόνα του.

Ορίζει ακόμη να τοποθετηθεί στον τάφο του στις Φέρες η εικόνα της Θεοτόκου που προερχόταν από τη Ραιδεστό, και την οποία ο ίδιος είχε στολίσει με χρυσό και ασήμι,⁵⁵ και η ανάλογη εικόνα του Χριστού [*Τυπικόν* 90, 1715-1725]. Αξίζει εδώ να επισημανθεί η συνήθεια κόσμησης και κάλυψης εικόνων με πολύτιμα μέταλλα, η οποία διατηρείται ως σήμερα στην παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά του ελληνικού λαού, και στα πλαίσια της αφιερωματικής πράξης και πρακτικής. Στη λαϊκή λατρευτική αυτή συνήθεια οφείλονται τα περίτεχνα και πολύτιμα «πουκάμισα» εικόνων, έργα της παραδοσιακής μας εκκλησιαστικής αργυροχρυσοχοΐας, που κοσμούν ναούς και μονές.⁵⁶ Επίσης, η συνήθεια τοποθέτησης εικόνων πάνω σε τάφους συνηθίζεται μέχρι σήμερα, στα ταφικά έθιμα του ελληνικού λαού, ώστε ο τάφος να καθαγιάζεται με την παράσταση του αγίου προστάτη του νεκρού, ή κάποιου ιερού προσώπου της ορθοδοξίας.

Όσον αφορά τον τάφο του Ισαάκιου Κομνηνού, στην Κοσμοσώτεια των Φερών, ας σημειωθεί ότι αυτός δεν έχει ακόμη εντοπιστεί, θα έπρεπε όμως να βρίσκεται μέσα στο ναό, στα αριστερά του «νάρθηκα», χωριζόμενος από τον υπόλοιπο ναϊκό χώρο με χυτό χάλκινο κιγκλίδωμα. Έχει μάλιστα υποτεθεί ότι στον τάφο του ανήκε η επιτύμβια επιγραφή, του δεύτερου μισού του 12ου αιώνα, που υπήρχε στην Κοσμοσώτεια, ένα ζήτημα που έχει συστηματικά απασχολήσει τη σχετική επιστημονική βιβλιογραφία.⁵⁷

55. Για την περιγραφή της εικόνας βλ. Παπάζογλου 1994: 122-23, σχ. 1698, όπου και ανάλογα χωρία άλλων κειμένων.

56. Φλωράκης 1982: 100-02. Kriss, Kriss-Heinrich 1955: 84. Οικονομάκη-Παπαδοπούλου 1980: 23-24. Τίγκας 1967: 150.

57. Για την επιγραφή αυτή βλ. Λαμπουσιάδης 1929: 87-93 και του ιδίου 1941: 99-134. Ορλάνδος 1933: 27. Βολανάκης 1975: 14. Παπάζογλου 1994: 121, σχ. 1691. Sevčenko 1984: 135. Ousterhout 1985: 34. Sinos 1985: 55-58. Asdracha και Bakirtzis 1986: 261-63, εικ. 66.

Στο τυπικό ορίζεται με λεπτομέρειες η επιμνημόσυνη τιμή που πρέπει να απονέμεται από τους μοναχούς στον πατέρα και τη μητέρα του δωρητή, τον αυτοκράτορα Αλέξιο Κομνηνό⁵⁸ και τη σύζυγό του Ειρήνη,⁵⁹ που πέθαναν στις 15 Αυγούστου 1118 και 19 Φεβρουαρίου 1133, αντιστοίχως [*Τυπικόν* 95, 1774-1786 = Παπάζογλου 1994: 128-31]:

–Τοὺς αὐθέντας μου καὶ ἀοιδίμους βασιλεῖς καὶ γεννήτορας ἀδι-
αλείπτως μνημονεύετῶσαν οἱ ἐν τῇ τοιαύτῃ μονῇ, ὅτε δὲ ἡ ἡμέ-
ρα τῆς αὐτῶν ἀποβιώσεως παραγένηται, τότε διὰ τοῦ ἐπιταφίου
ῦμνου μνημονεύεσθῶσαν διὰ παννυχίδος καὶ προσφορᾶς, καὶ
ἀπλῶς κατὰ τὴν προσήκουσαν ἀκολουθίαν τελείσθῶσαν αὐτῶν τὰ
μνημόσυνα, εἰ καὶ τῷ Θεῷ δεκτοὶ οὗτοι εἰς τὰς αἰωνίους σκηνὰς
γεγόνασι καταντήσαντες, μύρου σαφῶς ὑποβλυστάνοντος ἐν τῷ
τάφῳ τῆς γεννητρίας μου, ἥτις, ὡ τοῦ θαύματος, χερσὶν ἰδίαις
τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῆς, πάσης τῆς συγγενείας παρουσιαζούσης,
ἐκάλυψε κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἀποβιώσεως, μὴ τινος ἑτέρου τοῖς
ὀφθαλμοῖς αὐτῆς κατὰ τὸν καιρὸν τοῦ θανάτου τὰς χεῖρας αὐτοῦ
ὑφαπλώσαντος· καὶ γὰρ αὕτη πρὸς Κύριον ἱεροπρεπῶς ἐξεδή-
μησε κατὰ τὴν πρώτην ἰνδικτιῶνα, ἡμέρα ἐνεακαιδεκάτη τοῦ
φεβρουαρίου μηνός, τοῦ αὐθέντου καὶ πατρός μου καὶ βασιλέως
τοῦ βίου ἀπάραντος αὐγούστου πεντεκαιδεκάτη, ἡμέρα πέμπτη
τῆς ἀγίας Κοιμήσεως τῆς Θεομήτορος.

Σύμφωνα με ανάλογες λαϊκές δοξασίες, δείγμα της αγιότητας του βίου της Ειρήνης και της ξεχωριστής μεταθανάτιας τύχης της θεωρείται το ότι η ίδια έκλεισε τα μάτια της, πριν πεθάνει, με τα χέρια της, αλλά και η επιβεβαιωτική της αγιότητάς της μυροβλησία του τάφου της, στη μονή της Παναγίας της Κεχαριτωμένης, που η ίδια ίδρυσε στις

58. Βαρζός 1984: 103. Darrouzés 1970: 269. Janin 1969: 525.

59. Παπάζογλου 1994: 129-30, σχ. 1774. Βάρζος 1984: 231. Gautier 1972: 51. Gautier 1969: 245-47. Gautier 1985: 9. Dimitrievskij 1895: 3, 662.

αρχές του 12ου αιώνα, στο δυτικό τμήμα της Κωνσταντινούπολης.⁶⁰ Την ανάβλυση μύρου από τον τάφο της επιβεβαιώνει, άλλωστε, και ο Κωνσταντίνος Μανασσής, ο σύγχρονος του Ισαάκιου ποιητής και χρονικογράφος.⁶¹ Η μυροβλησία, ως σημείο αγιότητας, αναφέρεται σε πολλές αγιολογικές πηγές, αλλά και μνημονεύεται σε λαϊκές παραδόσεις και θρησκευτικές δοξασίες, ως δείγμα αφανούς ή νεοφανούς αγίου ή οσίου, καθώς συνδέεται με πολλούς αγίους της ορθοδοξίας.⁶²

Το κείμενο μας αναφέρεται επίσης εκτενώς στην οικοδόμηση και κατασκευή λουτρού στη μονή, και μάλιστα στον εκτός του περιβόλου της χώρο. Ο ηγούμενος υποχρεώνεται να το συντηρεί και να το διατηρεί λειτουργικό, όχι μόνο για τους μοναχούς, αλλά και για όσους θέλουν να το χρησιμοποιήσουν, ακόμη και για τις γυναίκες, κάθε Τετάρτη και Παρασκευή. Οι μοναχοί θα έπρεπε να λούζονται δώδεκα φορές το χρόνο, αλλά και όποτε ήταν άρρωστοι, αφού οι Βυζαντινοί πίστευαν στη θεραπευτική δύναμη και επενέργεια του λουτρού.⁶³ Στο πλαίσιο αυτό, στο μοναστήρι έπρεπε να υπάρχουν μονίμως τεχνίτες, που θα συντηρούσαν και θα επισκεύαζαν τα σχετικά τεχνικά έργα [*Τυπικόν* 97, 1809-1828 = Παπάζογλου 1994: 133-136]:

—Ἡδη μὲν οὖν λέξαντες περὶ ὧν ἀνωτέρω διωρισάμεθα, φράσομεν καὶ ταῦτα, ὧν εἰς μνήμην ἤλθομεν σήμερον· ἐκ βάθρων γὰρ αὐτῶν τῆς σεβασμίας μονῆς ἐκτὸς περὶ τὸν ρύακα τὸν τῷ κοιμητηρίῳ τῶν μοναχῶν πλησιάζοντα εἰς τὴν τούτων παραμυθίαν καὶ πολλῶν ἐτέρων χριστιανῶν λουτρὸν δι' ἐγχορήγου καινίσαντες κτίσματος καὶ τοῦτο σὺν τοῖς ἄλλοις τῇ μονῇ προσκυρώσαντες,

60. Gautier 1985: 9, 12. Παπάζογλου 1994: 130, σχ. 1779. Janin 1969: 190-91. Janin 1946: 131-50. Για το κείμενο του Κωνσταντίνου Μανασσή βλ. Kurtz 1910: 306 και Kurtz 1912: 561.

61. Βλ. σχετικά Varvounis 1999: 132-33.

62. Παπάζογλου 1994: 133, σχ. 1810. Volk 1983: 212-15. Sinos 1985: 50-51. Sinos 1987-90: 226. Πρβλ. Ευστρατιάδης 1928: 306.

63. Πρβλ. Γούναρης 1990: 10-30, 4-10 και Ορλάνδος 1958: 58-59. Κουκουλές χ.χ.: Δ', 419-67. Παπάζογλου 1994: 134, σχ.

περὶ αὐτὸ δὲ καὶ οἰκήματα εἰς ἀνάπαυλαν ὁμοῦ συστησάμενοι, εἰς πάκτον ἐκδοθῆναι τοῦτο βουλόμεθα τὸ λουτρόν. Τὰ δὲ γε λουτροῦ δεόμενα γύναια οὐκ ἐν ἄλλαις ἡμέραις τισὶ τῆς ἑβδομάδος λούεσθαι ἐν τούτῳ βουλόμεθα, ἀλλὰ ταῖς τετράσι μόναις καὶ ταῖς παρασκευαῖς· ταῖς δ' ἄλλαις ἡμέραις τοῦ ἐνιαυτοῦ παντὶ τῷ βουλομένῳ παραχωρεῖσθαι τοῦ λούματος θέλομεν καὶ μήποτε εἰς αἰῶνα τοῦτον τὸν σύμπαντα καταφρονηθῆναι τὸ λουτρόν παρὰ τοῦ προεστῶτος, ὡς ὑπαχθῆναι εἰς ἀπώλειαν, ἢ γὰρ τούτου ἀπώλεια μεγάλην τὴν ἀμαρτίαν παράσχη τῷ προεστῶτι καὶ τοῖς λοιποῖς μοναχοῖς ἀνίαν, στερηθησομένοις τοῦ λούματος. Διορίζομεθα γὰρ τοὺς μοναχοὺς λούεσθαι καθ' ὅλον ἐνιαυτὸν δωδεκάκις, ἤγουν ἅπαξ καθ' ἕκαστον μῆνα, εἰ δὲ που καὶ πλειόνων λουτρῶν χρεῖα ἔσοιτό τισι νοσοῦσι τῶν μοναχῶν, ἀνεμποδίστως οὔτοι παρὰ τοῦ προεστῶτος παραχωρεῖσθωσαν λούεσθαι διὰ τοῦ σώματος τὴν ἀσθένειαν. Οἱ δὲ μέλλοντες τῶν μοναχῶν λούεσθαι οὐκ ὀφείλουσι παραχωρεῖσθαι παρὰ τοῦ προεστῶτος ἐν ἄλλῳ τινὶ τόπῳ ἢ ἄστει, ἀλλ' ἐν τῷ τῆς μονῆς λουτρῷ λούεσθαι, ὃν προεστῶτα δεῖ φροντίδα ποιεῖσθαι, ὡς εἶναι τῇ μονῇ ἐγκαθέτους τεχνίτας τινὰς χρειώδεις πρὸς ἐργασίαν τῶν ἔργων, ὧν ἡ μονὴ δέεται.

Στη συνέχεια, το κείμενο μας αναφέρεται σε περιπτώσεις εμπρησμών σπιτιών, και ορίζει τη συνεργασία και την αλληλοβοήθεια για την ανοικοδόμηση των καμένων, όπως ἄλλωστε συμβαίνει και στα ανάλογα κοινωνικά ἔθιμα του ελληνικού λαοῦ.⁶⁴ Μνημονεύεται μάλιστα η τιμωρία και ο εξ αυτής σωφρονισμός για περιπτώσεις βιαιοπραγιών και αδικιών, τις οποίες ο εκάστοτε ηγούμενος θα φροντίζει να αντιμετωπίζει και να πατάσει, με τις ποινές και τις αποζημιώσεις που προβλέπονται ἐδῶ λεπτομερειακά [*Τυπικόν* 98, 1829-1854 = Παπάζογλου 1994: 136]:

64. Βλ. σχετικά Πετρόπουλος 1943-44: 59-85, με πολλά σχετικά νεοελληνικά παραδείγματα.

– Ἐπει δὲ πολλάκις, καθάπερ ἡμεῖς ἱστορήσαμεν, τῶν βροτῶν κακία διαμάχην ὡς τὰ πολλὰ ἐξεργάζεται τὴν πρὸς ἀλλήλους αὐτούς, ἐφ’ οἷς καὶ πολλοὶ κρυφαλέως οἰκίας ἐποίκων ἐμπιρῶσιν, οἱ τὸ δεινὸν ἐργαζόμενοι τούτων διαταττόμεθα καὶ σὺν Θεῷ παραινῶμεν τῷ προεστῶτι, οἱ περὶ τοῦ καλοῦ τὴν ἐργασίαν ἄφρονες, ἴνα, ὅτε τις τῶν ἐποίκων τῶν τῆς μονῆς ἀκινήτων ὑπείσελθόν τινος οἰκίας ἐμπρησμὸν ἐξεργάσῃται, ἀπαραιτήτως παρ’ αὐτοῦ τοῦ προεστῶτος συνελάνωνται πάντες οἱ πάροικοι ἐκείνου τοῦ χωρίου, ἐν ᾧ περὶ ὁ ἐμπρησμὸς γένηται, εἰς καινοποίησιν τοῦ ἐμπρησθέντος οἰκήματος· κἂν δέκα γὰρ τυχὸν ἐμπρησθῶσι, τὸ τοιοῦτον χωρίον ὀφείλει φροντίζειν ἐξ ἀνάγκης τῆς τῶν ἐμπρησθέντων καινοποίησεως, οὐκ ἐκ δαπάνης τινὸς τῶν τὰς οἰκίας ἀπολωλεκότων, ἀλλ’ ἐκ πόνου καὶ σπουδῆς τῶν ῥηθέντων ἐποίκων τοῦ χωρίου, μὴ ἀναβολὴν τοῦ ἔργου δεχομένου τινὰ καὶ ὑπέρθεσιν, ἀλλ’ ἀπαραίτητόν τε καὶ σύντομον τὴν τούτου περαιώσιν. Εἰ δ’ ἴσως δίκη θεία καὶ προμηθεία ὁ τὸν ἐμπρησμὸν ἐργασάμενος κατασχεθεὶ ἐπ’ αὐτοφώρῳ καὶ ἡ κατάσχεσις τούτου καὶ ἡ φανέρωσις λέγω τῆς ὑποθέσεως οὐκ ἄδηλος γένηται τῷ προεστῶτι, ἀλλὰ δήλη μᾶλλον καὶ ἀναμφίλεκτος, ἀπ’ ἐντεῦθεν διοριζόμεθα πρὸς τῇ προσηκούσῃ παιδεύσει καὶ κολάσει τοῦ τὸ δεινὸν πράξαντος, εἰ μὲν οὐκ ἔχει οὗτος παῖδας ἢ γυναῖκα, τὸν ὅλον αὐτοῦ βίον δίδοσθαι πρὸς τε τοὺς ἀπολέσαντας διὰ πυρὸς τὰς οἰκίας καὶ τινὰς ἄλλους τῶν πτωχοτέρων παροίκων καὶ ἀκτημόνων τῶν δεομένων ἐπικουρίας βιωτικῆς. Εἰ δ’ ἴσως παῖδας ὁ τοιοῦτος ἔχει καὶ γυναῖκα, τὸ ἥμισυ τῆς περιουσίας αὐτοῦ ἀρκέσει αὐτῷ τῷ κακῶς πράξαντι μετὰ τὴν ἀπὸ τῆς φυλακῆς καὶ τῶν δεσμῶν αὐτοῦ ἀπόλυσιν, τὸ δ’ ἥμισυ δίδοσθαι, οἷς καὶ διωρισάμεθα, πρὸς τὸν ἀναχαιτισμὸν τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ τὴν συζήτησιν. Πρὸς τούτοις διοριζόμεθα ὅλη χειρὶ καὶ γνώμῃ τὸν προεστῶτα διανίστασθαι πρὸς ἐκδίκησιν ἀπαράβατον τῶν ἀδικουμένων παροίκων καὶ τῶν ἀδικούντων σωφρονισμὸν· ἐν τούτῳ γὰρ Θεὸς θεραπεύεται καὶ ἡ τούτου παναγία μήτηρ, ἥτις πρὸς ἐπικουρίαν ἀρραγεστάτην τῆς μονῆς ταύτης διαναστήσεται.

Κατά τον Ισαάκιο, ο ηγούμενος πρέπει να φροντίζει για να καταχωρούνται στα βιβλία της μονής με ακρίβεια τα έσοδα από τα κτήματα «διὰ τὸ εὐδηλον τῆς εισόδου καὶ τῶν μοναζόντων τὸ ἀσκανδάλιστον» [Τυπικόν 100, 1872-1873]. Επίσης πρέπει να μεριμνά για την επισκευή τυχόν ζημιών στο ναό από σεισμούς, ώστε να μην ευτελίζεται η πολυτελής και ακριβή του διακόσμηση [Τυπικόν 102, 1885-1887], αλλά και για την τέλεση λιτανειών το Πάσχα, όπως και στη γιορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, για την οποία έγινε εκτενής λόγος παραπάνω [Τυπικόν 103, 1887-1895], με τους μοναχούς να ανάβουν κεριά μιάμιση ουγκιάς. Στο πλαίσιο επίσης των καθηκόντων του, ο ηγούμενος πρέπει να μεριμνά, ώστε οι κάτοικοι των χωριών κοντά στο μοναστήρι να μην τρώνε την Τετάρτη και την Παρασκευή αβγό, τυρί και κρέας, τηρώντας τη νηστεία, που είναι σεβαστή και από τον ελληνικό λαό,⁶⁵ αλλά και να συμμετέχουν στους όρθρους και τις θείες λειτουργίες των Κυριακών και των σπουδαίων εορτών του ετήσιου εορτολογικού κύκλου «πάντας προσκαλουμένου τοῦ σημάντρου κατὰ τὸ ἀπαραίτητον εἰς τὴν τῆς ἐκκλησίας αὐτῶν ἐπιφοίτησιν» [Τυπικόν 104, 1903-1904].

Σύμφωνα με μια αρχή που εξακολουθεί να ισχύει στην παραδοσιακή αφιερωτική πράξη και πρακτική του ελληνικού λαού, όσα αφιερώνονται στο Θεό ή στους αγίους είναι κτήμα Του, και σε ένδειξη σεβασμού πρέπει να παραμένουν ανεκποίητα και αναπαλλοτρίωτα⁶⁶ [Τυπικόν 106, 1927-1928]. Με ιδιαίτερο μάλιστα ζήλο, ο Ισαάκιος μεριμνά για την επιμελημένη κατασκευή του τάφου του γραμματικού του Μιχαήλ, που θα ταφεί επίσης στη μονή της Κοσμοσωτείρας [Τυπικόν 107, 1945-1955 = Παπάζογλου 1994: 142]:

–Ότε δ' αὐτός, οἶά περ ἄνθρωπος, καταλύσει τὸν βίον καὶ τῶν ὧδε ἀπάρη, τότε βούλομαι, εἰ καὶ αὐτὸς συνέπεται τῷ ἡμετέρῳ βουλήματι, λαμπρᾶς τυχεῖν τοῦτον παρὰ τοῦ προεστῶτος τῆς

65. Ενδεικτικά βλ. Λουκάτος 1978: 261 και Φλωράκης 1982: 88.

66. Μέγας 1975: 7, τχ. 3, κεφ. 11. Φλωράκης 1982: 82-83. Πολίτης 1920: 94. Σιέττος 1975: 235-36, με ανάλογες νεοελληνικές πληροφορίες.

προπομπής και ένταφιάσεως και τῶν λοιπῶν μοναχῶν εἰς θεραπείαν Θεοῦ και ἡμῶν. Ἡ δ' αὐτοῦ ένταφίσις γινέσθω διὰ μαρμαρίνης και καλλίστης λάρνακος και καμάρας ἐγγορήγου και ἀξίας τῶν περι τὴν δουλείαν ἡμῶν πόνων αὐτοῦ, κόσμον γὰρ ἔχειν διὰ ζωγραφίας τὴν ἀψίδα ταύτην βουλόμεθα. Ἡ δ' αὖ πῆξις τε και ἴδρυσις τοῦ τάφου αὐτοῦ γινέσθω περι τὰ δεξιά μέρη ἢ τὰ εὐώ-
 νυμα τοῦ ἐξωναρθήκου μετὰ τὴν ἡμῶν ἀποβίωσιν, ἔνθα και τοῦ Κασταμονίτου και οἰκειοτάτου και ἀπαραμίλλου τῆ πίστει πρὸς τὸν δεσπότην ἀνθρώπου μου τοῦ Λέοντος γενέσθαι τὸν τάφον και συμπηχθῆναι ὁμοιοτρόπως βουλόμεθα,...

Οἱ κάτοικοι που δούλεψαν στα ἔργα του μοναστηριού, και προ-
 ἔρχονται ἀπὸ τὴν «ἐπίσκεψιν»⁶⁷ του Νεοκάστρου, ορίζεται να μην ενο-
 χληθούν ἀπὸ τον προνοητὴ των χωριῶν της μονῆς, οὔτε ἀπὸ τον ηγού-
 μενο, «μήτε εἰς ἀγγαρείας ἢ παραγγαρείας ἢ ψωμοζημίας» [*Τυπικόν*
 112, 2044] μας παρέχεται ἀκόμη μία πληροφορία, ἐδῶ, για τὴν καθη-
 μερινὴ ζωὴ και τις υποχρεώσεις των χωρικών, τὴν ἐποχὴ των Κομνη-
 νῶν. Στὴ συνέχεια μάλιστα, τὸ κείμενό μας ἀναφέρεται στο νερό που
 διοχετεύθηκε στο μοναστήρι, και ορίζει τὴν υποχρέωση του ἐκάστοτε
 ηγούμενου να φροντίζει, ὥστε τὸ νερό να εἶναι διαυγές και οἱ αγω-
 γοὶ του καθαροί, και τα ἀποχωρητήρια των μοναχῶν πάντοτε καθαρά,
 ὥστε να μη μολύνεται ο αέρας και προκαλοῦνται σχετικὲς ἀσθένειες.
 Οἱ πληροφορίες αὐτὲς μποροῦν να προστεθοῦν στις υπόλοιπες πηγές
 που ἔχουμε για τὸ ἀποχετευτικὸ σύστημα στο Βυζάντιο,⁶⁸ στο πλαίσιο
 των οποίων και μποροῦμε να τις κατανοήσουμε [*Τυπικόν* 113, 2073-
 2086 = Παπάζογλου 1994: 148]:

–Δέον τὸν προεστῶτα ταύτην πυκνῶς ἀποσμήχειν τῷ ὕδατι και
 ἔτι τὰ τῶν καλογήρων διὰ τούτου σωτήρια θαμὰ καθαίρειν, ὡς

67. Για τον ὄρο αὐτό, που δηλώνει αυτοκρατορικὰ κτήματα, βλ. Dölger 1960: 151-52. Soustal 1991: 51, 101. Επίσης βλ. Οικονομίδης 1968: 198.

68. Βλ. σχετικὰ Καρπόζηλος 1989: 335-52, ὅπου η προγενέστερη βιβλιογραφία, και οἱ σχετικὲς με τὸ θέμα πηγές.

μη τοῖς ἐναποκειμένοις ταῖς τῶν σωτηρίων ὅπαῖς περιπτώμασι δύσοσμος καὶ μεμολυσμένος ὁ ἀὴρ γίνοιτο κάκ τούτου λώβη νοσοποιὸς τοῖς μοναχοῖς ἐπεισφρήσειεν. Ἦδη δὲ καὶ λουτρά δύο ἐκτὸς τῆς μονῆς καὶ ἐντὸς σὺν τοῖς ἄλλοις συνεστησάμεθα, ὧν ἄρα τὸ ἐκτὸς διακείμενον πρὸς κοινὴν τοῦ βουλομένου συνέλευσιν καὶ τῆς μονῆς εἴσοδον ἀνεγείραντες εἰς αἰῶνα τοῦτον τὸν σύμπαντα συντηρεῖσθαι ἀμείωτον θέλομεν καὶ ἀσύμπτωτον, τοῦ προεστῶτος τῆς τούτου διαμονῆς φροντίζειν μὴ λήξοντος, ὡς ἔχειν τοὺς μοναχοὺς τὴν ἐκ τοῦ λουτροῦ εἴσοδον ἀνυστέρητον· τὸ δ' ἐντὸς τοῦ τῆς μονῆς περιβόλου δομηθέν, ἐπειδήπερ πρὸς καιρικὴν τινα χρῆσιν καὶ ἀπόλαυσιν ἡμῶν ἐποιήσαμεν, βουλόμεθα καὶ παραιοῦμεν τῷ κατὰ καιροῦς προεστῶτι τῆς ταύτης μονῆς, ἵνα μετὰ τὴν ἡμετέραν παρέλευσιν, εἰ μὲν τὸ λουτρὸν τοῦτο καὶ ἡ χρῆσις αὐτοῦ γίνεται πρὸς τῶν μοναχῶν τὴν παραμυθίαν τε καὶ ὠφέλειαν, συντηρῆται παρὰ τούτων καὶ μένη καὶ αὐτὸ ἀδιάφθαρτον εἰς αἰῶνα τοῦτον τὸν σύμπαντα.

Τέλος, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ περιγραφές τοῦ Ἰσαακίου Κομνηνοῦ γιὰ τὸ κοιμητήριον τῶν μοναχῶν, τὴν κατανομή του χώρου γύρω ἀπὸ τὸ νεκρικό ναὸ τοῦ κοιμητηρίου, με λιθόκτιστο φράκτη γύρω του. Τὸ κοιμητήριον πρέπει νὰ χωρίζεται στα δύο, καὶ στο νεκρικό ναὸ πρέπει νὰ ψάλλουν δύο μοναχοί, γιὰ τὴ συγχώρηση τῶν νεκρῶν, [*Τυπικόν* 118, 2150-2170 = Παπάζογλου 1994: 152]:

—Καὶ δήπερ ἐκτὸς τοῦ ῥηθέντος θριγγύματος περὶ τὸν πλησιάζοντα ῥύακα τῷ καινισθέντι παρ' ἡμῶν βαλανείῳ τινὰ τόπον εἰς ταφὴν τῶν μοναχῶν ταφρεῖα περιορίσαντες καὶ περὶ τὰ μέσα τούτου ὀρυγῆ διαζωγραφήσαντες μικρὸν τι εὐκτῆριον πρὸς ἰλασμόν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς τούτου μητρὸς, ἀπάρτι τὸν θεμέλιον τούτου καὶ τοῦ πέριξ λιθοκτίστου θριγγίου πηγνύειν αὐτοὶ κατηρξάμεθα, τοῦ πέρατος τοῦ τοιοῦτου σκοποῦ τυχεῖν ἐφιέμενοι καὶ εἰ μὲν ἡ πρὸς τὸν υἱὸν πρεσβεῖα τῆς Θεομήτορος ζωῆς ἔτι παράτασιν δοίη μοι, ἐγὼ σὺν τούτοις συμπερανῶ τὸ βούλημα ὕψει καὶ πάχει προσήκοντι τοῦ θριγγύματος καὶ τοῦ εὐκτηρίου τὴν διασκευὴν, εἰ δ' οὐ, τῷ κατὰ τὴν ἡμέραν προεστῶτι καταλιμπάνω τὴν τούτου

περαιώσιν καὶ τοῦ περὶ τὸ ἄκρον τοῦ θριγγίου ἐγχορήγου κοιμητηρίου. Αἱ γὰρ παρ' ἡμῶν γεγонуῖαι τὴν σήμερον ὄρυγαὶ τὸν ἐσόμενον τῶν κτισμάτων σκοπὸν μου πάντως διαφωτίζουσιν· ὄλον γὰρ τοῦτο τὸ κοιμητήριον, τὸ περὶ τὸ ἄκρον διατυπωθὲν τοῦ θριγγίου, δι' ὀρόφου ἐγχορήγου γενέσθαι βουλόμεθα καὶ τὸν ἐν βάθει διὰ πηλοῦ καὶ τὸν ὄλον τοῦ θριγγίου περίβολον διὰ πύλης τοῖς μέλλουσιν εἰσιέναι παραχωροῦντα τῆς εἰς τὸ εὐκτήριον εἰσόδου ὕψους ἐσόμενον πηχῶν τριῶν. Καὶ μὴ ποτε τῆς τούτων ἀπάντων διαμονῆς καὶ συστάσεως ὁ προεστῶς ἀμελήσειεν, ὀφείλοντος ἔχειν τοῦ κοιμητηρίου διαιρέσεις δύο διὰ πλακῶν ἢ κτίσματος ἀποφράδος, μοναχῶν δύο ὀφειλόντων προσμένειν καὶ ψάλλειν ἐν τῷ εὐκτηρίῳ, καθάπερ βουλόμεθα· ἐν δὲ ταῖς ὑμνωδίαις πάντων τῶν μοναχῶν ὀφείλον αὐτοῖς περὶ τε τοὺς ὄρθρους, περὶ τε τὸν ἐσπερινὸν ὕμνον, ἀδιαλείπτως προσφωνεῖσθαι τοῦτο τὸ θεοτοκίον, “*τὴν τιμιωτέραν τῶν Χερουβίμ*”.

Παίρνουμε ἐτσι πληροφορίες για τα βυζαντινά κοιμητήρια του 12ου αιώνας, τη μορφή και τη δομή τους,⁶⁹ με αφορμή εκείνο της μονής της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας των Φερών, ὅπως το περιγράφει ο κτήτορας και ιδρυτής της.

Από ὅσα προηγήθηκαν φαίνεται ὅτι το *Τυπικόν* της Παναγίας της Κοσμοσώτειρας αποτελεί πηγή για την καθημερινή ζωή στη Θράκη του 12ου αιώνα. Ἄλλωστε, γενικότερα τα βυζαντινά και μεταβυζαντινά μοναστικά τυπικά αποτελοῦν πηγές της λαογραφίας μας, καθὼς συχνά αποτυπώνουν ενδιαφέρουσες και μοναδικές στιγμές της καθημερινῆς ζωῆς. Πρόκειται για συμβολές στο πολύχρωμο ψηφιδωτὸ της βυζαντινῆς λαογραφίας, που ενισχύουν τις γνώσεις μας για την ιστορικότητα του λαϊκοῦ βίου στη Θράκη, ιστορικότητα που στηρίζεται, βεβαίως, στη διατήρηση των ἰδίων ἢ σε ὑπαρξή παρόμοιων συνθηκῶν, στον οικονομικό και κοινωνικό τομέα.

69. Για τη διάρθρωση του κοιμητηρίου στον λαϊκό μας πολιτισμὸ βλ. ενδεικτικὰ, Κωστάκης 1977: 241-43. Μέγας 1975: 119. Μερακλῆς 2004: 47-48, με σχετικές παρατηρήσεις.

Ίσως μάλιστα θα έπρεπε να γίνει μια συνολική αποδελτίωση και μελέτη των βυζαντινών μοναστηριακών τυπικών, ώστε να γνωρίσουμε σε βάθος και σε λεπτομέρειες την καθημερινότητα της μοναστηριακής ζωής, αλλά και την καθημερινή ζωή των ανθρώπων που ζούσαν γύρω, και σε στενή συνάφεια, προς τις μονές, στο βυζαντινό και τον μεταβυζαντινό κόσμο.⁷⁰ Κι αυτό, επειδή επί αιώνες ο ελληνικός λαός έζησε δίπλα στα μοναστήρια και σε στενή συνάφεια προς αυτά, δόμησε την πνευματική, την κοινωνική και την υλική ζωή του παράλληλα προς τον ορθόδοξο μοναχισμό και επιβίωσε, διατηρώντας την ταυτότητά του, χάρη και στη φιλογενή δράση των ορθοδόξων μοναχών, διαχρονικά.

Σε αυτή τη διαδικασία εντάσσεται και η βυζαντινή Θράκη, ως ένα, αλλά και απολύτως χαρακτηριστικό, ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της πολιτισμικής διαδικασίας.

**ASPECTS OF DAILY LIFE IN THE 12TH CENTURY
IN THRACE BASED ON THE TYPIKON
OF THE KOSMOSOTEIRA MONASTERY**

In this study the Typikon of the Monastery of Virgin Mary Kosmosoteira (Savior of the World) near Pherai in Greek Thrace is examined from a folkloristic point of view. In this text we can find much information about everyday life in 12th-century Thrace, and about the life in an orthodox convent. This can be compared to similar information garnered from other texts of the period in order to examine the forms of traditional life, as they are presented in the Typikon.

70. Για την Παναγία την Κοσμοσώτειρα των Φερών βλ. επίσης Ορλάνδος 1941: 500-03. Μπακιρτζής 1977: 6-7, όπου και ευρύτερη, ιστορική και αρχαιολογική, σχετική βιβλιογραφία.

ABBREVIATIONS

BNJ	Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher
BSA	British School at Athens
BZ	Byzantinische Zeitschrift
ByzF	Byzantinische Forschungen
CNRS	Centre national de la recherche scientifique
DOP	Dumbarton Oaks Papers
EtByz	Études byzantines
Έλλ. Φιλολ. Σύλλ.	Ό έν Κωνσταντινουπόλει Έλληνικός Φιλολογικός Σύλλογος
IMXA	Όδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου
KBE	Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών
REB	Revue des études byzantines
TIB	Tabula imperii byzantini
VizVrem	Vizantiiskii vremennik

BIBLIOGRAPHY

- Αικατερινίδης, Γ. Ν. (1975) “Εαρινά έθιμα λαϊκής λατρείας εις την περιοχήν Σερρών,” in *Πρακτικά Α΄ Συμποσίου Λαογραφίας Βορειοελλαδικού χώρου*, Θεσσαλονίκη: IMXA, 11-19.
- (1987-89) “Πασχαλινό δρώμενο ευετηρίας στην Καλή Βρύση Δράμας,” *Επετηρίς Κέντρου Ερεύνης Ελληνικής Λαογραφίας* 28: 29-42.
- Άμαντος, Κ. (1923) “Η ελληνική φιλανθρωπία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους,” *Αθηνά* 35: 131-64.
- Asdracha, C. (1976a) *La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles: Etude de géographie historique*, Athens: Verlag der byzantinisch-neugriechischen Jahrbucher.
- (1976b) “Les Rhodopes au XIVe siècle. Histoire administrative et prosopographie,” *REB* 34: 175-209.
- Asdracha, C. – Bakirtzis, Ch. (1986) *Inscriptions byzantines de Thrace (VIIIe-XVe siècles). Édition et commentaire historique*, Αθήνα [= *ΑΔ* 35 (1980): 241-82, 78 πιν.].
- Bakirtzis, Ch. [ed.] (1989) *First International Symposium «Byzantine Thrace: Image and Character»*, *ByzF* 14,1-2, Amsterdam: A. M. Hakkert.
- (2001) “Warrior Saints or portraits of Members of the Family of Alexios I Komnenos?,” in J. Herrin – M. Mullett – C. Otten-Froux (eds.), *Mosaic. Festschrift for A. H. S. Megaw*, London: BSA, 85-87.

- Μπακιρτζής, Χ. (1977) “Ο εσωτερικός χώρος και το μυστικό νόημα της τοιχοδομίας της Κοσμοσώτειρας στα Φέροι,” *Γνωριμία* (Αλεξανδρούπολη, Ιούλιος-Αύγουστος 1977), 6-7.
- (1991) “Περί της χρονολογήσεως των τοιχογραφιών της Κοσμοσώτειρας,” in *Περίληψεις 18^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Βυζαντινών Σπουδών* τ. 2, Μόσχα, 797.
- (1993) *Πεζά κείμενα με τίτλο Αρχαιολογικά Μελέται, β’ έκδοση συμπληρωμένη με άλλες ιστορίες*, Αθήνα: Άγρας, 177-86.
- Barber, Ch. (1994) “The monastic typikon for art historians,” in M. Mullet – A. Kirdy (eds.), *The Theotokos Evergetis and eleventh-century monasticism*, Belfast: The Queen’s University of Belfast.
- Βαρβούνης, Μ. Γ. (1993) “Ειδήσεις για την καθημερινή ζωή των Βυζαντινών από αγιολογικά κείμενα και μοναστηριακά τυπικά,” *Βυζαντινά Μελέται* 5: 292-306.
- (1994) “Τα πανηγύρια στη Σάμο. Παραδοσιακά μορφώματα και σύγχρονες μεταλλαγές ως συνάρτηση κοινωνικών διαφοροποιήσεων,” *Απόπλους* 12: 383-91.
- (1995a) “Συνέχειες και ασυνέχειες στον παραδοσιακό ελληνικό πολιτισμό. Ιδεολογικές αντιπαράθεσεις και επιστημονικά δεδομένα,” *Απόψεις* 7: 499-509.
- (1995b) “Η λειτουργία του λαογραφικού στοιχείου στο έργο του Μ. Καραγάτση: η περίπτωση του μυθιστορήματος *Σέργιος και Βάκχος*,” *Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών* 11: 191-96.
- Varvounis, M. G. (1998) “Survival of ancient elements in the traditional culture of the Greek people,” *Mesogeios* 1: 161-69.
- (1999) “Demetrios Myrobletes”, in J. Irmischer (ed.), *Lexikon der Byzantinistik* 2, Amsterdam: A. M. Hakkert, 132-33.
- Βαρζός, Κ. (1984) *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, τ. 1-2, [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 20], Θεσσαλονίκη: ΚΒΕ.
- Βλυσίδου, Β. κ.ά. (1989) “Συμβολή στη μελέτη της βυζαντινής Θράκης από μηχανογραφικό υλικό (4^{ου}-9^{ου} αι.),” in Bakirtzis 1989, 1. 59-157.
- Baud-Bovy, S. (1936) *La chanson populaire grecque du Dodécanèse*, Paris: Société d’édition “Les Belles lettres”.
- Βολανάκης, Ι. (1975) *Η Κοσμοσώτεια των Φερών*, Αλεξανδρούπολη: Έκδοση περιοδικού “Γνωριμία”.
- Darrouzés, J. (1970) *Georges et Démétrios Tornikés-lettres et discours*, Paris: Editions du CNRS.
- Dimitrievskij, A. (1895) *Opisanie liturgičeskich rucopisej*, τ. 3, Kiev, ανατ. Hildesheim: G. Olms, 1965.
- Dölger, F. (1960) *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung besonders der 10. und 11. Jahrhunderts*, Hildesheim: G. Olms.
- Eideneier, H. (1970) “Zu κρασίν,” *Ελληνικά* 23: 118-22.
- Ευστρατιάδης, Σ. (1928) “Τυπικόν της εν Κωνσταντινουπόλει μονής του αγίου μεγαλομάρτυρος Μάμαντος,” *Ελληνικά* 1: 245-314

- Gautier, P. (1969) "L'obituaire du typikon du Pantokrator," *REB* 27: 235-62.
- (1972) *Michel Italikos-letters et discours*, [Archives de l'Orient chrétien 14], Paris: Institut français d'études byzantines.
- (1974) "Le typikon du Christ Sauveur Pantocrator," *REB* 32: 1-145.
- (1984) "Le typikon sébaste Gregoire Pakourianos," *REB* 42: 5-145.
- (1985) "Le typikon de la Théotokos Kécharitôméné," *REB* 43: 5-165.
- Γεδεών, Μ. (1898) "Το τυπικόν της μονής της Θεοτόκου Κοσμοσώτειρας," *Εκκλησιαστική Αλήθεια* 22: 112-15, 144-48, 188-91.
- Γούναρης, Γ. (1990) *Το βαλανείο και τα βόρεια προσκτίματα του Οκταγώνου των Φιλίππων*, [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 112] Αθήνα: Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία.
- Grumel, V. (1949) "La profession médicale à Byzance à l'époque des Comnènes," *REB* 7: 42-46.
- Hallgarten, P. (1929) *Rhodos. Die Märchen und Schwänke der Insel*, Frankfurt am Main: Frankfurter Societats-Druckerei G.m.b.H.
- Ήμελλος, Σ. (1968) *Η περί πειρατών λαϊκή παράδοση*, Αθήνα.
- Janin, R. (1943) "Les cisternes d'Aetius, d'Asparet de Bonus," *EtByz* 1: 85-115.
- (1946) "Les deux monastères du Christ Philanthrope à Constantinople," *EtByz* 4: 131-50.
- (1964) "Le monachisme byzantin au Moyen Age – commende et typika (X-XIV siècle)," *REB* 22: 5-44.
- (1969) *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 3. Les églises et les monastères*, Paris: Institut Français d'Etudes Byzantines.
- Ιερωννυμίδης, Π. (1957) "Σύμμεικτα κυπριακά. Το μνημόσυνο του ήρωος Αυξεντίου," *Λαογραφία* 17: 269.
- Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο. Τομές και συνέχειες στην ελληνιστική και ρωμαϊκή παράδοση* (1989), *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου*, Αθήνα: ΚΒΕ – ΕΙΕ.
- Καρπόζηλος, Α. (1989) "Περί αποπάτων, βόθρων και υπονόμων," in *Η Καθημερινή ζωή*, 335-52.
- Kazhdan, A. (1970) "Die Liste der Kinder des Kaiser Alexios I in einer Moskauuer Handschrift," in R. Stier – H.-E. Stier (eds.), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für Franz Altheim*, Berlin: de Gruyter.
- Κοτσώνης, Ι. (1963) *Αι περί της κοινοβιακής ζωής αντιλήψεις του Μεγάλου Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη.
- Κουκουλές, Φ. (χ.χ.) *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. Β', Αθήνα.
- (1957) *Βυζαντινών βίος και πολιτισμός*, τ. ΣΤ', Αθήνα.
- Κωνσταντέλος, Δ. (1983) *Βυζαντινή φιλανθρωπία και κοινωνική πρόνοια*, Αθήνα: εκδ. «Φως».
- Κωστάκης, Θ. Π. (1977) *Το Μιστί της Καππαδοκίας*, τ. 1, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Κριαράς, Ε. (1977) *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100-*

- 1669) τ. 5, Θεσσαλονίκη: Τυπ. Στ. Σφακιανάκη.
- (1982) *Λεξικό της μεσαιωνικής ελληνικής δημόδους γραμματείας (1100-1669)* τ. 8, Θεσσαλονίκη: Τυπ. Στ. Σφακιανάκη.
- Kriss, R. – Kriss-Heinrich, H. (1955) *Peregrinatio Neohellenika*, Wien: Verlag des Österreichischen Museums für Volkskunde.
- Κυριακίδης, Στ. (1965) *Ελληνική Λαογραφία* τ. 1: *Μνημεία του λόγου*, β' έκδ., [Δημοσιεύματα του Λαογραφικού Αρχείου 8], Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Kurtz, E. (1907) "Theodoros Prodromos und der Sebastokrator Isaak," *BZ* 16: 101-17.
- (1910) "Die Monodien des Eustathios von Thessalonike und des Konstantinos Manasses auf den Tod des Nikephoros Komnenos," *VizVrem* 17: 283-322.
- (1926-27) "Ein Gedicht des Sebastokrator Isaakios Komnenos," *BNJ* 5: 44-46.
- Κωνσταντινίδη, Χ. (1989) "Παρατηρήσεις σε παραστάσεις ιεραρχών στο καθολικό της μονής Παναγίας Κοσμοσώτειρας στη Βήρα," in Bakirtzis 1989, 303-28.
- Laiou, A. (1986) "«The festival of «Agathe»; Comments on the life of Constantinopolitan Women," in *Βυζάντιον. Αφιέρωμα στον Ανδρέα Ν. Στράτο* τ. 1, Αθήνα, 111-22.
- Λαμπουσιάδης, Γ. (1929) "Οδοιπορικόν," *Θρακικά* 2: 87-93.
- (1941) "Οδοιπορικόν," *Θρακικά* 15: 99-134.
- Leib, B. (1940) *Anne Comnène Alexiade* vol. 2, Paris: Société d'édition "Les Belles lettres".
- Λουκάτος, Δ. Σ. (1952) *Κεφαλλονίτικα γνωμικά: Πρακτικές και φιλοσοφικές παροιμίες χωρισμένες σε κεφάλαια κατά το θέμα τους*, Αθήνα.
- (1978) *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*, Αθήνα².
- MM, F. Miklosich – J. Müller, *Acta et diplomata medii aevi sacra et profana*, vol. 5, Wien 1889.
- Makris, G. (1988) *Studien zur spätbyzantinischen Schiffahrt*, Genova: Università di Genova, Istituto di Medievistica.
- Μανάφης, Κ. (1970) *Μοναστηριακά τυπικά-διαθήκαι*, Αθήνα.
- Μαυρομάτης, Λ. (1989) "Όψεις της φιλανθρωπίας στο Βυζάντιο," in *Η Καθημερινή ζωή*, 147-52.
- Μέγας, Γ. Α. (1913) "Παράδοσις περί θησαυρών," *Λαογραφία* 4: 22-34.
- (1971) "Το τραγούδι του Γεφυριού της Άρτας," *Λαογραφία* 29: 25-211.
- (1975) *Ζητήματα Ελληνικής Λαογραφίας*, Αθήνα².
- Μερακλής, Μ. Γ. (2004) *Ελληνική Λαογραφία*, Αθήνα.
- Millingen, A. (1974) *Byzantine churches in Constantinople their history and architecture*, London: Macmillan and Co., Limited, 1912, repr. London 1974.
- Nikolakakis, G. (1992) "La litanie dans le Lassithi Crète," *Études et documents Balkaniques et Méditerranéens* 16: 42-48
- Οικονομάκη-Παπαδοπούλου, Γ. (1980) *Εκκλησιαστικά αργυρά*, Αθήνα: Αποστολική

- Διακονία της Εκκλησίας της Ελλάδας.
- Οικονομίδης, Ν. (1968) “Η διανομή των βασιλικών ‘επισκέψεων’ της Κρήτης (1970-1971) και η δημοσιονομική πολιτική του Μανουήλ Α Κομνηνού,” in *Πεπραγμένα Β’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* 3, Αθήναι, 195-201.
- Ορλάνδος, Α. (1933) “Τα βυζαντινά μνημεία της Βήρας,” *Θρακικά* 4: 3-34.
- (1941) “Προσθήκαι εις τα περί του βυζαντινού ναού της Θρακικής Βήρας,” in *Επιτύμβιον Χρήστου Τσούντα*, Αθήναι: Αρχείο του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού, 500-03.
- (1958) *Μοναστηριακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Ousterhout, R. (1985) “Where was the tomb of Isaakios Komnenos?,” *Abstracts of Papers of 11th Annual Byzantine Studies Conference*, Toronto, 34.
- Παλιούρας, Α. (1990) *Τα βυζαντινά μνημεία και το Οικουμενικό Πατριαρχείο*, Αθήνα: έκδ. Τζαφέρη.
- Panayotidi, M. (1989) “The Wall paintings in the Church of the Virgin Kosmosoteira at Ferai (Vira) and the stylistic Trends in 12th century painting,” in Bakirtzis 1989: 457-84.
- Παπάζογλου, Γ. Κ. (1994) *Τυπικόν Ισαακίου Αλεξίου Κομνηνού της μονής Θεοτόκου της Κοσμοσώτειρας (1151/52)*, [Θρακική Βιβλιοθήκη 3], Κομοτηνή: έκδ. Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης.
- Παπαθανάση-Μουσιοπούλου, Κ. (1981) *Λαϊκή Μεταφυσική*, Αθήνα.
- Patlagean, E. (1977) *Pauvreté économique et pauvreté sociale à Byzance (4e-7e siècles)*, Paris: Mouton.
- Περδίκια, Ν. (1940) *Σκύρος*, τ. 1, Αθήνα: εκδ. Πυρσός.
- Petit, L. (1904) “Typikon de Grégoire Pakourianos pour le monastère de Pétritzos (Bačkovo) en Boulgarie,” *VizVrem* 11, Suppl. no1, St-Peterbourg.
- (1908) “Typikon du monastère de la Kosmosotira près d’ Aenos (1152),” *IRKAIK* 8: 17-77.
- Πετρόπουλος, Δ. Α. (1943-44) “Εθιμα συνεργασίας και αλληλοβοήθειας του ελληνικού λαού,” *Επετηρίς Λαογραφικού Αρχείου* 5-6: 59-85.
- Πολίτης, Ν. Γ. (1920) *Λαογραφικά Σύμμεικτα*, τ. 1, Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών.
- Roumgoropoulos, G. (1960) “Hospital and social welfare institutions in the medieval greek empire (Byzantium),” in *Actes du XVIIe Congrès International d’Histoire de la Médecine*, Athènes, 379-80.
- Πρωτοπαπάς, Ν. αρχιμ. (1980) *Το μοναστήρι της Κυρά-Ξένης Πανόρμου Τήνου*, Αθήναι.
- Ρωμαίος, Κ. (1952) “Το Γεφύρι της Άρτας,” *Αρχείον Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού* 17: 308-34.
- (1973) *Το αθάνατο νερό*, Αθήνα: Τυπ. Παπαδογιάννη.
- (1979) *Δημοτικό τραγούδι. Προβλήματα καταγωγής και τεχνοτροπίας*, τ. 1., Αθήνα, 13-45.

- Σαμοθράκης, Αχ. (1963) “Λεξικόν γεωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της Αλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως (1453),” *Αρχεῖον Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ και Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ* 28: 45-53.
- Schreiner, P. (1971) “Eine unbekannte Beschreibung der Pammakaristoskirche (Fethiye Camii), und weitere Texte zur Topographie Konstantinopels,” *DOP* 25: 217-48.
- Sevčenko, N. (1984) “The tomb of Isaak Komnenos at Pherrai,” *The Greek Orthodox Theological Review* 29: 135-40.
- Σιδερίδης, Ξ. (1907) “Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει κινστέρναι τοῦ Ἀετίου καὶ τοῦ Ἄσπερος καὶ οἱ πέριξ μοναί,” *Ἑλλ. Φιλολ. Σύλλ.* 29: 249-64.
- Σιέττος, Γ. (1975) *Ἐθιμα στις γιορτές*, Πειραιάς.
- Sinos, S. (1985) *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, München: Beck.
- (1987-90) “Ἡ μονή της Κοσμοσώτειρας της Βήρας και η ιστορία του οικισμού της κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους,” *Θρακική Επετηρίδα* 7: 223-46.
- Σκαρλάτος, Δ. Βυζάντιος (1851) *Ἡ Κωνσταντινούπολις: ἡ περιγραφή τοπογραφική, αρχαιολογική και ιστορική της περιωνύμου ταύτης μεγαλοπόλεως και των εκατέρωθεν του κόλπου και του Βοσπόρου προαστείων αυτής*, τ. 1, Αθήνα.
- Σκευοφύλακας, Μ. (1961) *Ὁ Πανορμίτης και η περιώνυμη μονή του (συμβολή στη συμαϊκή ιστορία)*, Αθήνα.
- Σπυριδάκης, Γ. Κ. (1939) *Ὁ αριθμός τεσσαράκοντα παρά τοις βυζαντινοῖς και νεωτέροις Ἑλλησι*, Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη 4, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα: Τυπ. Ἑλλήνων Ἐπιστημόνων.
- Σπυρόπουλος, Π. Ι. (1988) *Ἡ Ἁγία Σοφία στην ιστορία και στο θρόλο*, Αθήνα: ἐκδ. Καρδαμίτσα.
- Soustal, P. (1991) *Thrakien (Thrakē, Rodopē, Haimimontos)*, TIB 6, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Tarkova-Zaimova, V. (1960) “Les noms de lieux dans le typikon du monastère de la Kosmosotira,” *Linguistique Balkanique* 2: 123-27.
- (1989) “La vie quotidienne d’après le typikon du monastère de Bačkovo (1083),” in *Ἡ Καθημερινή ζωή*, 429-38.
- Τίγκας, Θ. (1967) *Ἡ εἰκόνα της Μεγαλόχαρης. Ἡ ιστορία και τα θαύματά της*, β’ ἐκδ. Αθήνα².
- Τσικνόπουλος, Κ. (1969) *Κυπριακά τοπικά*, Λευκωσία.
- Vogiatzēs, G. S. (1987) *Die Anfänge der Türkenherrschaft in Thrakien und die ersten Niederlassungen*. Phil. Diss. Wien, Vienna.
- Volk, R. (1983) *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klosterscriptura*, München: Institut für Byzantinistik und neugriechische Philologie der Universität München.

- Vryonis, S. Jr. (1981) "The Panegyris of the Byzantine Saint: A Study in the Nature of a Medieval Institution, its Origins and Fate," in S. Hackel (ed.) *The Byzantine Saint, (14th Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham 1980)*, London, 196-227.
- Underwood, P. (1955) "The Deisis mosaic in the Kahrie Cami at Istanbul," in K. Weitzmann (ed.), *Late Classical and Medieval Studies in Honor of Albert Mathias Friend*, Princeton: Princeton University Press, 254-60.
- (1958) "Notes on the work of the Byzantine Institute in Istanbul: 1955-1956," *DOP* 12: 267-87.
- (1958) *The Kariye Djami*, vol. 1, New York.
- Φλωράκης, Α. (1971) *Τήνος. Λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα: εκδ. Ελληνικό Βιβλίο.
- (1982) *Καραβάκια-τάματα και θαλασσινή αφιερωτική πρακτική στο Αιγαίο*, Αθήνα: εκδ. Φιλιππότης.
- Χατζηφώτης, Ι. Μ. (1977) *Άγιον Όρος (ανθολογία λογοτεχνικών κειμένων)*, Αθήνα.
- (1978) *Η ιερά μονή Πανορμίτου Σύμης*, Αθήνα.
- (1995) *Η καθημερινή ζωή στο Άγιον Όρος*, Αθήνα.
- Ζευγώλη-Γλέζου, Δ. (1963) *Παροιμίες από την Απείρανθο της Νάξου*, Αθήνα.